

Het Oekraïne-referendum

Nationaal Referendum Onderzoek 2016

Redactie,

namens de Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON),
Kristof Jacobs | *Radboud Universiteit, Nijmegen*

Auteurs

Jacobs, Kristof | *Radboud Universiteit, Nijmegen*
Klingeren, Marijn van | *Radboud Universiteit, Nijmegen*
Kolk, Henk van der | *Universiteit van Twente*
Meer, Tom van der | *Universiteit van Amsterdam*
Steenvoorden, Eefje | *Erasmus Universiteit Rotterdam*

Belangrijkste bevindingen

1. Stemgedrag en stemmotieven

Mannen hebben vaker gestemd dan vrouwen (6% verschil), maar ze stemden niet anders. Jongeren stemden minder vaak (22,7%), maar ook zij stemden niet anders. Hoogopgeleide kiezers stemden vaker voor, maar de universitair geschoolden stemden minder vaak (30,5%). Wat betreft stemmotieven bleek dat de belangrijkste redenen die respondenten noemden om voor dan wel tegen te stemmen voornamelijk met Oekraïne te maken hadden (corruptie, steun bevolking, potentieel EU-lidmaatschap).

> [Lees verder in Hoofdstuk 1](#)

2. Attitudes ten aanzien van het akkoord en de uitslag

De interesse in de associatieovereenkomst was beperkt (31,7% interesse tegenover 30,6% geen interesse). Slechts een kwart van de kiezers (23,8%) vond het onderwerp geschikt voor een referendum. Het voor-kamp is er nauwelijks in geslaagd haar argumenten over te brengen. Ook de argumenten van het tegen-kamp waren weinig bekend, maar de kleine groep kiezers (27,6%) die geloofde dat de overeenkomst tot EU-lidmaatschap zou leiden, stemde en masse tegen. Een meerderheid van de kiezers wil dat de regering 'luistert' naar de uitslag (62,6%). Dit geldt ook voor de voor-stemmers (51,9%).

> [Lees verder in Hoofdstuk 2](#)

3. De opkomst

Kiezers die tegen het verdrag waren, stemmen iets minder vaak dan kiezers die voor het verdrag waren. Ook bij een hogere opkomst zou het verdrag waarschijnlijk zijn verworpen. De opkomstdrempel speelde een kleine rol bij de keuze om wel of niet te stemmen, maar dit had geen invloed op de uitslag. Zonder de strategische niet-stemmers was de stemverhouding ongeveer 43% - 57% geweest. De uitslag is kortom niet bepaald doordat vooral tegenstanders gestemd hebben. De belangrijkste redenen om niet te gaan

stemmen waren gebrek aan kennis en gebrek aan belangstelling. Problemen met stembureaus werden nauwelijks genoemd. We vinden geen aanwijzingen dat het lagere aantal stembureaus een grote invloed heeft gehad op de opkomst. Slechts 1% van de stemmers gaf aan moeilijkheden te hebben ondervonden bij het uitbrengen van de stem en een deel van die moeilijkheden had weinig of niets te maken met het geringe aantal stembureaus. Verder was van een eenduidig effect van opleiding op de opkomst geen sprake.

> Lees verder in Hoofdstuk 3

4. Informatievoorziening en campagne

Gemiddeld waren kiezers tevreden over de geboden informatie, maar het onderwerp bleef taai voor veel van hen. Vooral kiezers die thuisbleven waren ontevreden over de informatie. Jongeren (18-34) vonden vaker dan ouderen dat er teveel met modder gegooid werd tijdens de campagne. Tijdens de campagne speelde vooral televisie een rol bij de informatievoorziening (82,7%). Zelfs bij de jongste leeftijdsgroep was televisie belangrijker dan online media. De initiatiefnemers van het referendum en de voor-campagne *Stem voor Nederland* waren weinig bekend. Tijdens de campagne werden ze bekender, maar daalde de gemiddelde waardering voor hen ook.

> Lees verder in Hoofdstuk 4

5. Vertrouwen in nationale en internationale politiek

Er was bijzonder weinig vertrouwen in Oekraïne en Rusland. Het vertrouwen in de EU, de regering en het parlement was beduidend hoger. Vertrouwen in de nationale en internationale politiek lijkt nauwelijks een impact te hebben gehad op de opkomst, maar hangt wel samen met stemkeus. Kiezers met een uitgesproken laag vertrouwen in Oekraïne stemden vaker nee, kiezers met een laag vertrouwen in Rusland vaker ja. Het gaat te ver om de nee-stem primair te duiden als een uiting van wantrouwen tegen de EU of de Nederlandse regering. Dat wantrouwen speelde weliswaar een rol, maar die rol was minder bepalend dan het vertrouwen in (achtereenvolgens) Oekraïne en Rusland.

> Lees verder in Hoofdstuk 5

6. Rol van maatschappelijke onvrede bij referendum

Maatschappelijk pessimisme, het gevoel dat Nederland er economisch slecht voor staat, de houding ten opzichte van migratie en populistische houdingen hangen alle vier samen met de stemkeuze. In alle gevallen gingen vooral de meest positieve en de meest negatieve kiezers stemmen. Vooral VVD en CDA-kiezers stemden verdeeld, de Christenunie en Partij voor de Dieren hadden moeite met het mobiliseren van hun kiezers. Maatschappelijke onvrede lijkt verder slechts een beperkte *directe* rol te hebben gespeeld bij de uiteindelijke stemkeuze. Opvattingen over het verdrag waren belangrijker, maar deze opvattingen werden wel deels ingegeven door maatschappelijke onvrede.

> *Lees verder in Hoofdstuk 6*

Inhoud

	Belangrijkste bevindingen	4
	Woord vooraf	9
1.	Stemgedrag en stemmotieven	14
2.	Attitudes ten aanzien van het akkoord en de uitslag	20
3.	De opkomst	28
4.	Informatievoorziening en campagne	40
5.	Vertrouwen in nationale en internationale politiek	50
6.	Rol van maatschappelijke onvrede bij referendum	59
	Onderzoeksverantwoording	67
	Literatuur	71
	Eindnoten	72

Woord vooraf

Kristof Jacobs | Radboud Universiteit, Nijmegen

Sinds 1 juli 2015 kunnen burgers over nieuw aangenomen wetten en verdragen een referendum aanvragen via de Wet raadgevend referendum (Wrr). Daarmee werd Nederland lid van een kleine groep Westerse democratieën die haar burgers de mogelijkheid biedt om zelf een referendum aan te vragen. Het eerste referendum op basis van deze nieuwe referendumwet vond plaats op 6 april 2016 en handelde over de associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne. Burgers werd gevraagd of ze voor of tegen de wet tot goedkeuring van de associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne waren. De opkomst was relatief laag (32,28% van de kiesgerechtigden), maar de opkomsthempel van 30% werd wel overschreden. De uitslag liet een meerderheid zien voor het tegen-kamp: 61% stemde tegen, 38.21% voor.

Naar aanleiding van dit referendum werd besloten om een kiezersonderzoek uit te voeren om de stemmotieven van de voor en tegenstemmers – maar ook die van de thuisblijvers – grondig te kunnen bestuderen. Het doel van dit onderzoek is tweeledig. Ten eerste willen we achtergrondinformatie bieden over hoe kiezers met het referendum zijn omgegaan. Deze publicatie biedt daarom een systematisch overzicht van de belangrijkste bevindingen uit dit kiezersonderzoek. Ten tweede willen we de data breed beschikbaar maken en daardoor het Nederlandse onderzoek naar referenda faciliteren. Hiermee bedoelen we niet alleen dat dit kiezersonderzoek de basis kan vormen voor analyses van toekomstige Nederlandse referenda, maar ook dat het internationaal vergelijkend onderzoek kan faciliteren. Referenda zijn namelijk niet alleen in Nederland een belangrijk thema.

Inzicht in hoe kiezers met het referendum omgingen

Een eerste referendum is altijd in zekere zin een experiment dat noopt tot evaluaties vanuit verschillende hoeken. Met dit onderzoek willen we achtergrondinformatie bieden die bij deze evaluaties kan worden gebruikt. Het is belangrijk om te benadrukken dat het hier om kiezersonderzoek gaat. Dit soort onderzoek geeft inzicht in de stemmotieven en verwachtingen van kiezers. Niet meer, niet minder. Het is geen moreel kompas, maar er kunnen wel interessante inzichten verworven worden over een aantal zaken die tijdens de campagne speelden.

Tijdens de campagne werd bijvoorbeeld veel gediscussieerd over de kwaliteit van het referenduminstrument en -proces. Zo was onduidelijk wat de impact van de opkomstdrempel was. Heeft deze het tegen-kamp de overwinning geschonken omdat voor-stemmers strategisch thuisbleven? Waren er te weinig stembureaus en ondervonden kiezers daar last van? Was er voldoende informatie beschikbaar? Daarnaast werden er ook vragen gesteld over de stemmotieven van kiezers en was er de vraag of dit referendum over de associatieovereenkomst ging, dan wel dat een tegenstem een uiting was van wantrouwen of onvrede met Europa of het kabinet-Rutte II. In deze bundel komen dergelijke onderwerpen aan bod. Daarbij kan niet altijd een definitief antwoord gegeven worden. Soms zijn er meerdere antwoorden of is het antwoord genuanceerd. Maar op een aantal vragen, zoals over de opkomstdrempel en het aantal stembureaus, kan wel degelijk een vrij zeker antwoord worden gegeven.

Springplank voor wetenschappelijk onderzoek

Referenda zijn niet enkel in Nederland een actueel (en controversieel) onderwerp. Zo werden er in 2016 ook belangrijke referenda gehouden in Groot-Brittannië (Brexit-referendum), Hongarije (migrantenquotum), Columbia (vredesakkoord met FARC) en Italië (cruciale grondwetswijziging).

Het wetenschappelijk onderzoek naar referenda is tot recent vooral beschrijvend, dan wel normatief gebleven. *Beschrijvend*, als in vooral gericht op in welke landen er referendumwetgeving bestaat en wat deze wetgeving precies inhoudt, dan wel hoeveel referenda er worden gehouden (Qvortrup, 2014). *Normatief*, als in dat er vooral wordt ingegaan op argumenten voor dan

wel tegen referenda. Natuurlijk is er ook kiezersonderzoek gedaan, maar al met al is dit onderzoek vrij beperkt en vooral gericht op landen/staten die vaak referenda houden, zoals Zwitserland, de Amerikaanse staten en Ierland (Altman, 2011:61).

Met dit kiezersonderzoek willen we daarom niet alleen Nederlands wetenschappelijk onderzoek over mogelijke volgende referenda faciliteren, maar ook vergelijkend onderzoek stimuleren. De data en codeboeken zijn daarom vrij toegankelijk.

De Stichting Kiezersonderzoek Nederland

De organisatie van het NRO is in handen van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Al sinds 1971 doet politicologisch Nederland systematisch survey-onderzoek naar de kwaliteit van de democratie vanuit het perspectief van burgers om zo hun kiesgedrag, politieke opvattingen, politieke gedragingen, en politieke steun te beschrijven, te monitoren en te verklaren. Ook naar aanleiding van het referendum over de Europese grondwet in 2005 werd er kiezersonderzoek uitgevoerd. SKON verbindt daarbij de wetenschappelijke en de maatschappelijke relevantie van kiezersonderzoek. Het Nationaal Kiezersonderzoek bestaat inmiddels uit een unieke, longitudinale dataset. De uitkomsten van dit onderzoek hebben het maatschappelijke debat gevoed. In recente jaren onder meer via boeken als *Democratie doorgelicht* (geregideerd door Rudy Andeweg en Jacques Thomassen) en *Rumoer* (door Jean Tillie, Joop van Holsteyn, Henk van der Kolk, en Kees Aarts), bijdragen aan beleidsrapporten, opiniestukken, en blogs. Het onderzoek over het referendum over de Europese Grondwet werd gepubliceerd in het boek *Nederlanders en Europa* (onder redactie van Kees Aarts en Henk van der Kolk).

Gegeven het belang van de nieuwe referendumwet voor de nationale politiek en democratie en in overleg met het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft SKON de organisatie van dit Nationaal Referendum Onderzoek geïnitieerd en heeft het de organisatie daarvan in handen heeft genomen.

Verschillende instanties en personen hebben dit onderzoek mogelijk gemaakt

Dit onderzoek was niet mogelijk zonder de inzet van verschillende instanties en personen. Uit hun bijdragen blijkt een brede belangstelling voor het thema. Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft de financiering van de materiële kosten op zich genomen, en enkele kennisvragen aangedragen. Het ministerie heeft de onderzoekers alle vrijheid gelaten zich te buigen over de invulling, uitwerking, en analyse van aangedragen thema's. De enquête werd afgenomen in het LISS-panel van CentERdata (Universiteit van Tilburg). De opzet van de enquête wordt besproken in het afsluitende hoofdstuk van deze publicatie. Een groot aantal wetenschappers heeft bijgedragen aan deze publicatie en zij kregen van hun universiteit tijd en ruimte om dit te doen. Ze deden dat allemaal omdat zij belang hechten aan het systematisch analyseren van dit eerste Nederlandse referendum op basis van de Wet raadgevend referendum.

Het Departement Politicologie van de Radboud Universiteit (Nijmegen) heeft bovendien de projectleiding door Kristof Jacobs gefaciliteerd. Het onderzoek heeft daarnaast veel baat gehad bij de feedback van leden van de Kiesraad, het Montesquieu-instituut, BZK en het openbaar bestuur in het algemeen. Als laatste groep die dit onderzoek mogelijk hebben gemaakt, noemen we de vele respondenten die bereid waren hun opvattingen over het referendum met ons te delen. Met deze publicatie delen we die opvattingen graag met een breder publiek.

Opbouw en inhoud van deze publicatie

Deze publicatie is de weerslag van de analyses van gegevens die in de aanloop tot het Oekraïne-referendum en vlak erna zijn verzameld. Er komen zes onderwerpen aan de orde. Begonnen wordt met een algemene analyse van het stemgedrag en de stemmotieven van kiezers. In dat hoofdstuk laten we onder meer zien dat de kiezers zelf aangeven dat hun stem over Oekraïne ging (en niet direct over Europa). In het volgende hoofdstuk gaan we in op hoe burgers het onderwerp van het referendum invulden en wat ze verwachten van de regering. Vooral het argument dat Oekraïne door de associatieovereenkomst lid zou kunnen worden van de EU blijkt samen te hangen met een tegen-stem, ook al was slechts een relatief beperkte groep

kiezers overtuigd van dit argument. Het derde hoofdstuk gaat in op de opkomst. Het laat bijvoorbeeld zien dat de opkomstdrempel een rol heeft gespeeld voor een kleine groep voorstanders, maar dat dit de uitslag niet wezenlijk veranderd heeft. Ook onder de thuisblijvers was een meerderheid tegen het verdrag. In dat hoofdstuk vinden we verder geen aanwijzingen dat het lagere aantal stembureaus een grote invloed heeft gehad op de opkomst. Het vierde hoofdstuk gaat in op de informatievoorziening tijdens de campagne. De meeste kiezers waren tevreden over de informatievoorziening, maar het taaie onderwerp maakte het nog steeds lastig voor hen om een weloverwogen keuze te maken. Hoofdstuk vijf gaat in op de rol die vertrouwen in de nationale en internationale politiek speelde. De impact lijkt beperkt en het gaat duidelijk te ver om de uitslag te zien als een uiting van wantrouwen in de regering. Het zesde hoofdstuk gaat hier verder op in en kijkt naar de rol van maatschappelijke onvrede. Uit dit hoofdstuk blijkt onder meer dat de mensen die bij het referendum naar de stembus gingen, de meest optimistische en de meest pessimistische burgers zijn. We hopen dat dit rapport een bijdrage kan leveren aan het debat over het referendum in Nederland en wensen u veel leesplezier.

1. Stemgedrag en stemmotieven

Kristof Jacobs | Radboud Universiteit, Nijmegen

1.0 Inleiding

In dit eerste hoofdstuk kijken we naar het algemene stemgedrag. We onderzoeken wie wat stemde, en focussen in het bijzonder op verschillen inzake geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Daarna kijken we naar de belangrijkste stemmotieven: waarom stemde men wat men stemde? Dit hoofdstuk vormt hiermee de basis voor de overige hoofdstukken in de bundel. Alle analyses in dit hoofdstuk maken gebruik van gewogen data.

1.1 Mannen stemden vaker (maar stemden niet anders dan vrouwen)

In een eerste analyse vergelijken we het stemgedrag naar geslacht (tabel 1). Uit deze analyse blijkt dat mannelijke kiezers duidelijk vaker naar de stembus gingen dan vrouwelijke kiezers (+6%), een statistisch significant verschil, zo blijkt.¹

Tabel 1.1 Stemgedrag naar geslacht

		Geslacht	
		Vrouw	Man
Stemgedrag	Voor	11,4%	13,2%
	Tegen	17,4%	21,9%
	Blanco/Ongeldig	0,7%	0,4%
	Niet gestemd	70,5%	64,5%
Totaal		100,0%	100,0%

Hoewel vrouwen minder vaak gingen stemmen, betekent dit echter niet dat de vrouwelijke kiezers die naar het stemhokje gingen ook anders stemden: 38,7% van de vrouwelijke kiezers stemde voor, tegenover 37,2% van de mannelijke kiezers, maar dat verschil is niet significant.²

1.2 Ouderen stemden vaker (voor)

Uit kiezersonderzoek blijkt in de regel dat ouderen vaker stemmen en dat was ook het geval bij het referendum. Van de kiezers ouder dan 65 ging 38% naar de stembus, daar waar jongeren tussen de 18 en 24 massaal thuisbleven: slechts 21,6% van deze bevolkingsgroep gaf aan te zijn gaan stemmen. Niet geheel verrassend is dit verschil dan ook significant.³

Tabel 1.2 Stemgedrag naar leeftijdscategorie

		Leeftijd in CBS-categorieën					
		18 - 24 jaar	25 - 34 jaar	35 - 44 jaar	45 - 54 jaar	55 - 64 jaar	65 jaar en ouder
Stemgedrag	Voor	9,5%	9,6%	6,5%	9,4%	14,4%	17,1%
	Tegen	11,6%	14,9%	16,0%	20,7%	22,6%	21,8%
	Blanco/Ongeldig	0,5%	0,8%	0,3%	0,7%	1,0%	0,3%
	Niet gestemd	78,4%	74,7%	77,3%	69,2%	62,0%	60,8%
	Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Dat betekent echter niet dat jongeren ook anders gestemd hebben: beide groepen stemden vaker voor de associatieovereenkomst. Het zijn net de 25 tot 64-jarigen die vaker tegen hebben gestemd.⁴ In de naweeën van het Brexit-referendum werd gesuggereerd dat het leeftijdseffect in dat referendum een artefact was van een opleidingseffect (Elgot, 2016). Het is niet onwaarschijnlijk dat dit ook bij het Oekraïne-referendum het geval was. Jongeren zijn immers gemiddeld genomen hoger opgeleid dan ouderen. Dit brengt ons meteen bij de laatste analyse in deze sectie: de relatie tussen opleidingsniveau en stemgedrag.

1.3 Hoger opgeleiden stemden (beduidend) vaker voor

Er is al geruime tijd sprake van een Nederlandse ‘diplomademocratie’ waarbij hoger opgeleiden de politiek zouden domineren. Stemmen zij ook meer en anders dan lageropgeleiden? Kiezers met een HBO of universitair diploma zijn niet meteen vaker naar de stembus gegaan – met name het relatief hoge percentage thuisblijvers met een universitair diploma valt op.⁵

Tabel 1.3 Stemgedrag naar opleidingsniveau

		Opleidingsniveau					
		basis- onderwijs	vmbo	havo/ vwo	mbo	hbo	wo
Stemgedrag	Voor	5,6%	9,0%	14,0%	8,5%	18,3%	18,9%
	Tegen	16,7%	23,2%	20,3%	21,2%	17,9%	10,4%
	Blanco/Ongeldig	0,5%	0,3%	0,4%	0,3%	0,7%	1,2%
	Niet gestemd	77,3%	67,4%	65,3%	70,0%	63,0%	69,5%
Totaal		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ook het gedrag in het stemhokje is totaal anders: onder de hoogst opgeleiden was een duidelijke meerderheid van de opgedaagde kiezers voor de associatieovereenkomst (64,5% stemde ‘voor’). Bij de kiezers die enkel een middelbare school diploma hebben lag dit percentage beduidend lager: tussen de 25% (basisonderwijs) en 40,9% (HAVO-VWO). De verschillen zijn dan ook significant.⁶ Dit wijst deels op een diplomademocratie. Hoger opgeleiden participeerden niet noodzakelijk meer, maar ze stemden wel duidelijk anders dan lager opgeleiden.

1.4 Waarom stemde men voor of tegen?

In het NRO 2016 vroegen we de respondenten ook naar de belangrijkste reden om te stemmen wat ze stemden. We wilden de respondent daarbij niet op voorhand suggesties doen en de vraag werd daarom open gesteld.⁷ Deze paragraaf bevat de resultaten van een analyse van deze open vragen.

Bij elk van de drie belangrijkste stemopties (voor, tegen, niet stemmen) laten

de open vragen een divers beeld zien, iets wat overigens eigen is aan het stellen van open vragen. Toch zijn er wel degelijk patronen te ontdekken. Opgeteld omvatten de twee vaakst genoemde redenen telkens meer dan 50% van de respondenten in die categorie.⁸

1.4.1 De belangrijkste redenen om 'voor' te stemmen

De grote diversiteit in antwoorden zien we meteen terug bij de redenen om voor te stemmen. Enkele respondenten gaven soms erg individuele antwoorden,⁹ maar toch zijn er duidelijke patronen zichtbaar.

De belangrijkste reden om voor te stemmen blijkt het steunen van de bevolking in Oekraïne (37,7%). Op ruime afstand is reden nummer twee dat de associatieovereenkomst goed zou zijn voor de economie. Misschien wat verrassend is de derde reden 'gebruik maken van het stemrecht' (deze reden zien we overigens ook bij de tegenstemmers). Deze groep respondenten ziet stemmen als zijn/haar burgerplicht.

Tabel 1.4 Belangrijke redenen om voor te stemmen

Argument	Frequentie
Steun voor (bevolking in) Oekraïne	37,7%
Economisch voordelig	21,0%
Stemrecht	7,9%
Tegen Rusland en Poetin	7,2%
Voor de EU	6,7%
Tegen de organisatoren	1,5%

Slechts een kleine groep voorstemmers interpreteerde het referendum zoals de initiatiefnemers het wilden: als een stem voor of tegen de EU. Op basis van deze vraag kunnen we concluderen dat een voor-stem in dit referendum eerder een stem voor Oekraïne was dan een stem voor Europa.

1.4.2 De belangrijkste redenen om 'tegen' te stemmen

Bij de redenen om tegen te stemmen zien we meer diversiteit dan bij de redenen om voor te stemmen. Toch komen er ook hier enkele breed gedeelde onderwerpen naar boven.

De belangrijkste reden om tegen te stemmen is de angst dat Oekraïne te corrupt is om deel te nemen aan de associatieovereenkomst. Veel respondenten geven aan dat ze bang zijn dat de corruptie ervoor zorgt dat Nederlands geld verloren zou gaan. Een tweede belangrijke reden om tegen het akkoord te stemmen is gerelateerd aan eventueel EU-lidmaatschap. Niet minder dan 16,6% van de respondenten geeft aan dat ze bang zijn dat het akkoord een eerste stap is voor Oekraïne om lid te worden van de EU. Een derde relatief veel voorkomende reden is dat men de tegen-stem als een signaal tegen de EU zag.

Tabel 1.5 Belangrijke redenen om tegen te stemmen

Argument	Frequentie
De corruptie in Oekraïne	34,1%
Angst dat Oekraïne lid wordt van de EU	16,6%
Stem tegen de EU	7,5%
Poetin en Rusland niet tegen de borst stuiten	4,5%
Stem tegen de regering	3,2%
Stemrecht	2,3%

Ook hier zien we dus weer terug dat dit voor veel tegen-stemmers in de eerste plaats een stem over Oekraïne was en niet rechtstreeks een stem over de EU. Als deze stem al gezien kan worden als een stem over de EU, dan is het vooral als een stem tegen de *toetreding* van Oekraïne tot de EU. Toetreding van Oekraïne tot de EU is sowieso erg impopulair bij de respondenten: slechts 9,4% is hier voorstander van (en 62,8% is hier tegen). Ter vergelijking: als het referendum bijvoorbeeld over de toetreding van IJsland zou gehandeld hebben zou de uitslag allerminst vastliggen: hier is 60,9% van onze respondenten voorstander van (en slechts 16% is hier tegen).

1.5 Conclusie

In dit hoofdstuk onderzochten we wie wat stemde en waarom. Mannen lijken vaker te hebben gestemd dan vrouwen, maar ze stemden niet anders. Het tegen-kamp haalde zowel bij mannen als vrouwen een duidelijke overwinning. Jongeren stemden minder vaak, maar stemden niet meteen vaker tegen. De oudste leeftijdscohorten stemden het vaakst en stemden relatief gezien ook vaker voor. Bijna hetzelfde patroon zagen we bij hoger opgeleiden: zij stemden beduidend vaker voor. Echter: de universitair geschoolden stemden minder vaak. Mogelijk is dit een artefact van de opkomstdrempel. In hoofdstuk 3 wordt deze mogelijkheid meer in detail onderzocht.

Wat betreft de belangrijkste stemmotieven zagen we het volgende: de belangrijkste redenen om voor te stemmen zijn een symbolische steunbetuiging aan de Oekraïense bevolking en de overtuiging dat het akkoord economisch voordelig zou zijn voor Nederland. De belangrijkste argumenten om tegen te stemmen zijn de corruptie in Oekraïne en de angst dat Oekraïne lid zou worden van de Europese Unie – een argument dat overigens in de campagne ook uitgebreid aan bod kwam. Een analyse van de stemmotieven om thuis te blijven kan men terugvinden in hoofdstuk 3. Dat hoofdstuk gaat uitgebreid in op verklaringen van de opkomst.

2. Attitudes ten aanzien van het akkoord en de uitslag

Kristof Jacobs | Radboud Universiteit, Nijmegen

2.0 Inleiding

Zowel tijdens de campagne als na het referendum werd er veel gepraat over de geschiktheid van de associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne als onderwerp voor een referendum. Zeker na een interview met Arjan van Dixhoorn in het NRC (Heck, 2016) vreesde men dat het referendum veel meer een referendum over de regering of Europa zou zijn dan een referendum over het eigenlijke onderwerp, de associatieovereenkomst. Het beeld dat naar voren komt uit deze bundel is genuanceerder: hoewel de attitude ten aanzien van de EU wel voor een deel de opvattingen over de associatieovereenkomst bepaalt, lijkt een groot deel van de kiezers zich wel degelijk te hebben gericht op het beantwoorden van de referendumvraag over de associatieovereenkomst (cf. Hoofdstuk 1, 3, 5 en 6).

In dit hoofdstuk onderzoeken we vier dingen: de interesse in de associatieovereenkomst, de evaluatie van de mogelijke gevolgen van de associatieovereenkomst, de geschiktheid ervan als onderwerp voor een referendum en welke actie men verwacht van de regering. Alle cijfers in dit hoofdstuk zijn gewogen naar stemgedrag.

2.1 Matige interesse in het associatieakkoord

Zoals tabel 2.1 duidelijk weergeeft was de associatieovereenkomst geen onderwerp dat erg veel interesse opwekte. Op de vraag of men in het akkoord geïnteresseerd was antwoordde bijna een derde van de respondenten dat dat niet zo was (30,6%). Nog eens 12,1% van hen had er geen mening over – meestal eveneens een indicatie dat men niet in het onderwerp geïnteresseerd was. Een derde van de respondenten (31,7%) geeft

wel aan geïnteresseerd te zijn.¹⁰ Dit cijfer komt in de buurt van het opkomstcijfer, en dat is geen toeval, zoals zal blijken uit hoofdstuk 3: een belangrijke reden om thuis te blijven was geen interesse hebben in de associatieovereenkomst.

Tabel 2.1 Interesse in het associatieakkoord

Ik ben geïnteresseerd in het associatieakkoord tussen de EU en Oekraïne.	
Helemaal oneens	11,4
Oneens	19,2
Niet eens, niet oneens	25,2
Eens	25,6
Helemaal eens	6,1
<i>Geen mening</i>	12,1
<i>Niet ingevuld</i>	0,5
<i>Totaal</i>	100,0

2.2 Verdeeldheid over geschiktheid onderwerp

Een belangrijk deel van de respondenten vond de associatieovereenkomst eigenlijk geen geschikt onderwerp voor een referendum: 35,2% geeft aan dit te vinden. Daarnaast geeft 18,2% van de respondenten aan hier geen mening over te hebben en is 20,6% neutraal. Nauwelijks een kwart van de respondenten (23,8%) vond het onderwerp wel geschikt. Dat dit percentage lager is dan de eigenlijke opkomst, betekent overigens ook dat een aantal van de mensen die het akkoord geen geschikt onderwerp vonden toch zijn gaan stemmen (uit burgerplichtsgevoel bijvoorbeeld, zie ook hoofdstuk 3).

Tabel 2.2 Geschikt onderwerp voor een referendum

Het associatieakkoord was een geschikt onderwerp voor een referendum.	
Helemaal oneens	17,1
Oneens	18,1
Niet eens, niet oneens	20,6
Eens	19,9
Helemaal eens	5,6
<i>Geen mening</i>	18,2
<i>Niet ingevuld</i>	0,4
<i>Totaal</i>	100,0

Of men de associatieovereenkomst een geschikt onderwerp vond voor een referendum kan in grote mate samenhangen met of men voor referenda is: sommige kiezers zijn gewoon tegen referenda en vinden geen enkel onderwerp geschikt voor een referendum. Uit tabel 2.3 blijkt dat een grote groep respondenten voor referenda is (47,7%). Slechts een kleine groep is tegen referenda (18,5%).

Tabel 2.3 Voorkeur voor nationale referenda

Over sommige beslissingen die voor ons land belangrijk zijn, moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum.	
Helemaal oneens	5,5
Oneens	13,0
Niet eens, niet oneens	18,4
Eens	39,1
Helemaal eens	8,6
<i>Geen mening</i>	14,3
<i>Niet ingevuld</i>	1,0
<i>Totaal</i>	100,0

Uit een aanvullende analyse blijkt inderdaad dat *tegen* referenda zijn samenhangt met het onderwerp *ongeschikt* vinden: 78.6% van mensen die tegen een referendum zijn vonden het onderwerp ongeschikt.¹¹ Maar dit is slechts een deel van het verhaal: mensen die voorstander zijn van referenda zijn verdeeld over de kwestie. Een kwart tot een derde van de voorstanders van referenda vond de associatieovereenkomst nog steeds geen geschikt onderwerp.

Samengevat: Nederlanders zijn dus in grote getale voorstander van het referendum als een manier om mee te beslissen over belangrijke onderwerpen. Of de associatieovereenkomst een dergelijk onderwerp was, betwijfelen echter veel respondenten.

2.3 Perceptie argumenten voor- en tegen-kamp

In deze sectie gaan we in op twee belangrijke argumenten uit het voor-kamp (het is goed voor de economie, helpt corruptie bestrijden) en twee uit het tegen-kamp (het verhoogt spanningen met Rusland, leidt tot EU-lidmaatschap van Oekraïne). Welke van deze argumenten overtuigde de meeste respondenten?

2.3.1 *Economisch argument sterkste voorargument*

Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven, speelde het akkoord zelf een belangrijke rol in de overweging van mensen om voor dan wel tegen te stemmen bij het referendum. We vroegen onze respondenten of ze het eens waren met een viertal stellingen over het akkoord die tijdens de campagne vaak aan bod kwamen. Twee stellingen kwamen uit het voor-kamp, twee uit het tegen-kamp.

Tabel 2.4 geeft aan dat vooral het argument dat de associatieovereenkomst goed was voor de economie op veel sympathie kon rekenen. Dit argument kwam ook in hoofdstuk 1 naar voren als een belangrijke reden om voor te stemmen. Het geloof dat het akkoord de corruptie kon verminderen was betrekkelijk laag: slechts 14,3% van de respondenten was het hier mee eens. Overigens dient vermeld te worden dat een meerderheid van de respondenten deze vraag niet beantwoordde (geen mening of neutraal), wat aangeeft dat de argumenten van het voor-kamp weinig zijn doorgedrongen tot de kiezer.

Tabel 2.4 Evaluatie stellingen voor-kamp

	Goed voor economie	Helpt corruptie tegengaan
Helemaal oneens	6,1	8,6
Oneens	17,4	24,7
Niet eens, niet oneens	27,7	24,9
Eens	18,4	13,3
Helemaal eens	1,9	1,0
Geen mening	27,9	27,0
Niet ingevuld	,5	0,5
Totaal	100,0	100,0

2.3.2 *Spanningen met Rusland meest gedeelde tegenargument, EU-lidmaatschap meest overtuigende*

Twee argumenten uit het tegen-kamp werden expliciet onderzocht: het akkoord zou kunnen leiden tot spanningen met Rusland en het zou een eerste stap zijn naar lidmaatschap tot de EU.¹² Een groot deel van de respondenten is het eens met de eerste stelling: 46,2% geeft aan te geloven dat het akkoord de spanningen met Rusland verhoogt. In hoofdstuk 1 zagen we echter dat dit argument voor tegen-stemmers nauwelijks meespeelde. Voor hen was potentieel EU-lidmaatschap veel belangrijker. Dat zien we ook terug in de antwoorden: een derde van de mensen die het met de Rusland-stelling eens was stemde voor, maar bijna alle mensen die het met de EU-lidmaatschap stelling eens waren stemde tegen – bij de groep die het er ‘helemaal eens’ mee was, was dat zelfs 100%.¹³

Tabel 2.4 Evaluatie stellingen tegen-kamp

	Zorgt voor spanningen Rusland	Leidt tot EU lidmaatschap
Helemaal oneens	0,8	6,7
Oneens	6,0	19,1
Niet eens, niet oneens	23,2	22,8
Eens	38,0	22,4
Helemaal eens	8,2	5,2
<i>Geen mening</i>	23,3	23,3
<i>Niet ingevuld</i>	0,5	0,5
<i>Totaal</i>	100,0	100,0

2.4 Wat met de uitslag van het referendum?

We vroegen de respondenten ook naar hun mening over de reactie van het kabinet. Hoe moet volgens hen de regering omgaan met de uitslag van het referendum? Het is belangrijk om te benadrukken dat het hier gaat om percepties van burgers. Dat betekent dus niet noodzakelijk dat men vanuit normatief of juridisch oogpunt op dezelfde verwachting uitkomt.

We stelden in het NRO de (open) vraag 'Wat zou de regering volgens u moeten doen, wanneer een meerderheid van de stemmen bij het referendum 'nee' is?' De resultaten zijn gehercodeerd naar drie antwoordcategorieën: de regering moet de uitkomst negeren, ze moet 'luisteren' en geen idee/anders. De woordkeuze is hier bewust gebaseerd op de letterlijke antwoorden van burgers. Veel burgers zeiden letterlijk dat de regering de uitkomst moest negeren dan wel dat ze moest luisteren. Het woord 'luisteren' kan op vele wijzen geïnterpreteerd worden (kleine aanpassing, expliciet opnemen dat Oekraïne geen EU-lid kan worden, verdrag niet ratificeren,...).

Tabel 2.7 Wat moet de regering doen met de uitslag?

		Stemgedrag			
		Voor	Tegen	Niet gestemd	Totaal
Gewenste reactie regering	Regering kan uitkomst negeren	30,4%	5,9%	18,7%	17,7%
	Regering moet luisteren	51,9%	88,2%	57,3%	62,6%
	Geen idee of ander antwoord	17,7%	5,9%	24,0%	19,7%
Totaal		100%	100%	100%	100%

Een duidelijke meerderheid van de respondenten (62,6%) gaf aan te vinden dat de regering moet ‘luisteren’ naar de burger. Omgekeerd vindt slechts 17,7% van de respondenten dat de regering de uitkomst kan negeren (bv. omdat dit een raadgevend en geen bindend referendum is). Men wil dus dat de regering ‘iets’ doet, maar wat dat ‘iets’ precies inhoudt, is aan de regering.¹⁴

De opkomstdrempel werd in de open vragen vaak expliciet genoemd in dit verband. Het gevaar van een opkomstdrempel (ongeacht de hoogte ervan) is dat het mogelijk suggereert dat de regering de uitslag moet volgen en moet luisteren naar de mening van de burger wanneer deze drempel overschreden wordt. Dat lijkt inderdaad het geval te zijn. Wat namelijk opvalt, is dat zelfs een kleine meerderheid van de voorstemmers (51,9%) en niet-stemmers (57,3%) vindt dat de regering moet luisteren naar de burger en de uitkomst moet volgen. Zoals een niet-stemmer het verwoordt: ‘De 30% is gehaald, daar kan de regering niet omheen.’ Uiteraard gaat het hier slechts om percepties op basis van kiezersonderzoek, maar dit geeft wel aan in hoeverre de opkomstdrempel een relatief lage opkomst meer gewicht geeft in de hoofden van kiezers.

2.5

Conclusie

In dit hoofdstuk onderzochten we allereerst in hoeverre de kiezer geïnteresseerd was in het associatieakkoord. Die interesse bleek zeer beperkt: slechts een klein deel van de respondenten toonde interesse. Dat vertaalde zich ook in of men vond dat dit een geschikt onderwerp voor een referendum was. Hoewel dit samenhangt met of men überhaupt voorstander is van referenda, blijkt een groot deel van de respondenten de associatie-overeenkomst geen geschikt onderwerp te vinden voor een referendum.

We toonden ook in welke mate men het eens was met vier claims over mogelijke gevolgen van de associatieovereenkomst (twee uit het voor-kamp, twee uit het tegen-kamp). Kiezers lijken vooral overtuigd te zijn van het economische argument van het voor-kamp en het argument van het tegen-kamp dat de associatieovereenkomst de spanningen met Rusland zou doen toenemen. Echter, vooral dat laatste blijkt niet erg doorslaggevend te zijn geweest. Voor tegen-stemmers was het potentiële EU-lidmaatschap veel overtuigender. Hoewel slechts een kleine groep kiezers het hier (helemaal) mee eens was, bleek dit in hoge mate samen te hangen met een tegen-stem.

Blijft de vraag wat de regering met het Nee moet doen volgens kiezers. De meeste respondenten (ook diegenen die voor het akkoord hebben gestemd) vinden dat de regering moet 'luisteren' (nogmaals het gaat om percepties van kiezers, juridisch gezien is de uitkomst slechts een advies). Sommigen geven zelfs expliciet aan dat de regering deze uitslag niet kan negeren omdat het referendum nu eenmaal geldig is. Dit geeft aan dat een opkomstdrempel (hoe hoog of laag deze ook is) verwachtingen scheidt die eigenlijk niet horen bij een niet-bindend referendum.

3. De opkomst

Henk van der Kolk | Universiteit Twente

3.0 Inleiding

Meestal is iedereen positief gestemd als de opkomst bij verkiezingen hoog is. En als die opkomst laag uitpakt is iedereen teleurgesteld.

Opkomstbevordering is daarom meestal geen politiek probleem: iedereen vindt het een goede zaak als de opkomst hoog is. De overheid voert bij alle verkiezingen zonder problemen campagnes om die opkomst te bevorderen. Ook worden subsidies verstrekt aan organisaties die dat ook doen. En hoewel de overheid bij het referendum over de goedkeuring van het verdrag met de Oekraïne campagne voerde om toch vooral te gaan stemmen, werd dit keer de opkomst *wel* onderdeel van de politieke strijd. Volgens artikel 3 van de wet raadgevend referendum is de uitslag van een referendum namelijk pas geldig als de opkomst bij het referendum ten minste 30% van het totale aantal kiesgerechtigden bedraagt.¹⁵ Als minder dan 30% van de mensen gaat stemmen, kan een wet gewoon worden ingevoerd, ongeacht de uitslag. Als gevolg van dit artikel hebben voorstanders van een wet er soms belang bij de opkomst zo laag mogelijk te houden. Als 30% van alle kiezers of meer tegenstander zijn van een wet en vast van plan zijn te stemmen, hebben voorstanders er belang bij hun stem ook te laten horen. Maar als het percentage tegenstanders lager is dan 30%, kunnen voorstanders beter afzien van de gang naar de stembus. Als minder dan 30% van de kiezers gaat stemmen, is het advies ongeacht de uitslag niet geldig en wordt de wet gewoon aangenomen. Daarmee is de opkomst een politiek onderwerp geworden.

De verwachting dat de opkomst de 30% niet zou halen was reëel.

Het referendum ging over abstract onderwerp dat vooral werd geassocieerd met Europa. En de opkomst bij de verkiezingen voor het Europees Parlement schommelt al jaren tussen de 30 en 40%. De horde van 30% was daarmee een reëel issue dat voorafgaande aan het referendum uitgebreid werd bediscussieerd.

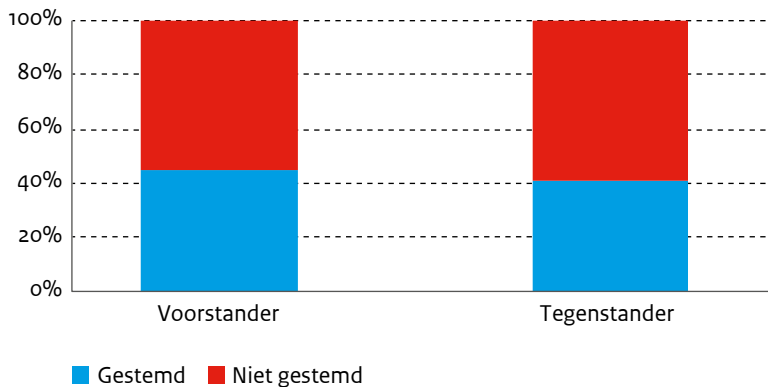
De uitslag van het referendum was een geldig advies het verdrag met de Oekraïne niet te ratificeren. Omdat het hier ging over een advies en niet om een bindende uitspraak en omdat de opkomst vrij laag was (32,28%), bood de uitslag zowel voor- als tegenstanders van de goedkeuring van het verdrag munitie om achteraf hun gelijk te halen. Daarbij hadden de tegenstanders van het verdrag het makkelijker dan de voorstanders van goedkeuring. De drempel was immers gehaald en een meerderheid had zich uitgesproken tegen ondertekening van het verdrag. Voorstanders wezen er echter op, dat het aantal tegenstanders als percentage van de kiesgerechtigde bevolking minder dan 20% was en dat een groot deel van de mensen die *niet* waren gaan stemmen dat wellicht hadden gedaan om de opkomstdrempel niet te halen. Die laatste groep moesten we dus eigenlijk zien als verkapte voorstemmers. Ook gebruikten voorstanders het argument dat het hier om een complex onderwerp ging. Wellicht hadden veel mensen niet gestemd, omdat ze de keuze liever overlieten aan het parlement, dat daartoe veel beter in staat was.

In dit hoofdstuk onderzoeken we de factoren die hebben geleid tot de keuze om wel of niet te gaan stemmen bij het referendum. We gaan na welke overwegingen daarbij een rol hebben gespeeld. We gaan onder meer in op de vraag of kiezers ook om strategische redenen zijn thuisgebleven. We onderzoeken verder of kiezers die niet zijn gaan stemmen het ook bij andere verkiezingen hebben laten afweten, of dat dit referendum juist een stem heeft gegeven aan mensen die zich eerder hadden afgekeerd van de politiek.

3.1 Stemden tegenstanders vaker dan voorstanders?

Hoewel lang niet iedereen heeft gestemd bij het referendum, hadden veel mensen wel een opvatting over dat verdrag. In ons onderzoek hebben we mensen gevraagd wat zij hebben gestemd (zie ook hoofdstuk 1) en aan de niet-stemmers hebben we gevraagd wat zij gestemd zouden hebben als ze toch hun stem hadden moeten uitbrengen. Hoewel bij die laatste vraag een behoorlijk percentage (24%) aangaf dat ze in dat geval blanco zouden hebben gestemd, kunnen we voor de rest van de kiezers op deze manier vaststellen waar hun voorkeur lag. Figuur 4.1. geeft aan welk percentage van de tegenstanders daadwerkelijk heeft gestemd en welk percentage van de voorstanders van het verdrag uiteindelijk hebben gestemd.

Figuur 3.1 Tegenstanders van het verdrag maakten minder vaak de gang naar de stembus dan voorstanders

Toelichting bij de figuur: Het percentages tegenstanders en voorstanders die wel of niet gestemd hebben, suggereren dat de uiteindelijke opkomst rond de 40% ligt. Dat komt omdat een deel van de thuisblijvers zelfs na doorvragen niet kon aangeven of ze voor of tegen het verdrag waren. Er zijn dus respondenten die niet konden aangeven wat ze vonden en die hebben allemaal niet gestemd. Zij drukken het uiteindelijke opkomstpercentage tot 32,3%. De aantallen respondenten in deze en volgende tabellen zijn gewogen naar opkomst en stemgedrag.

Uit figuur 3.1. blijkt dat tegenstanders van het verdrag minder vaak hebben gestemd dan voorstanders. Als veel *meer* mensen zouden hebben gestemd zou waarschijnlijk nog steeds een meerderheid het verdrag hebben afgewezen. Het idee dat vooral felle tegenstanders de uitslag hebben bepaald en dat de zwiigende meerderheid eigenlijk voor het verdrag was, klopt dus niet.

3.2 Welke redenen gaven voor- en tegenstanders om *niet* te gaan stemmen

Waarom hebben zoveel voor- en vooral tegenstanders besloten niet te stemmen? Om een antwoord te geven op die vraag, hebben we niet-stemmers gevraagd waarom ze besloten niet te stemmen. Uit hun relatief korte antwoorden kon niet altijd precies worden opgemaakt wat hen precies tot dat besluit heeft gebracht, maar bij de meesten werd dat wel duidelijk.

De antwoorden staan samengevat in tabel 3.1.

Hoewel bij het coderen van dit soort antwoorden altijd een zekere mate van willekeur en interpretatie een rol speelt, kunnen de meeste antwoorden goed worden getypeerd. Van de niet stemmers noemt een groot aantal 'gebrek aan kennis' (19%). Er zijn er ook die zeggen geen keuze te kunnen maken tussen voor- of tegenstemmen of geen mening hadden (5%). Uit de antwoorden die de respondenten gaven, kwam het onvermogen een keuze te maken in sommige gevallen niet door een gebrek aan informatie, maar juist door een overdaad daaraan, daarom hebben we deze twee antwoord categorieën apart gehouden. Bijna een kwart van de niet stemmers vond dus het onderwerp te complex voor een voor- of tegen-stem.

Nog eens een kwart geeft aan geen tijd of geen belangstelling te hebben gehad voor het referendum. Dat zijn de eerste vier antwoordcategorieën in tabel 3.1. Vooral mensen die aangeven geen interesse te hebben gehad, geven ook aan te weinig kennis te hebben. Die antwoorden overlappen dus in grote mate. Beide groepen antwoorden, die dus worden gegeven door de helft van de respondenten, duiden vooral op een gebrek aan betrokkenheid bij het onderwerp. Onder de mensen die aangeven *tegen* het verdrag te stemmen is deze groep overigens groter dan onder degenen die zeggen *voor* het verdrag te zijn.

Een volgende groep redenen om niet te stemmen komt voort uit een afkeer van referenda en meer specifiek van dit referendum en uit de organisatie van dit referendum. Dit soort overwegingen komt vooral voor onder mensen die *voor* het verdrag waren. Onder de voorstanders van het verdrag is ook het aantal kiezers dat aangeeft om strategische redenen niet te hebben gestemd veel hoger dan onder tegenstanders (hoewel ook enkele tegenstanders van het verdrag aangaven dat ze liever zagen dat de opkomsthempel niet werd gehaald). Op deze groep strategische niet-stemmers komen we hierna nog terug. Omgekeerd bleven vooral (maar niet uitsluitend) tegenstanders thuis omdat het allemaal toch niets zou uithalen: het was immers een *raadgevend* referendum waarvan politici de uitslag zonder meer naast zich neer konden leggen. Bovendien verwachtten deze tegenstanders dat politici hoe dan ook zouden instemmen met het verdrag. Verder waren er onder deze cynische tegenstanders wellicht mensen die dachten dat de opkomsthempel niet gehaald zou worden.

Tabel 3.1 Waarom hebben niet-stemmers niet gestemd?

	Aantal	Percentage onder alle niet-stemmers	Percentage onder niet stemmende voorstanders	Percentage onder niet stemmende tegenstanders	Percentage onder degenen waarvan opvatting onbekend
Ziek of te oud	50	3%	2%	4%	3%
Geen tijd afwezig buitenland vakantie	220	13%	13%	18%	7%
Vergeten	28	2%	2%	2%	1%
Geen interesse	218	13%	7%	13%	17%
Gebrek aan kennis	323	19%	12%	13%	30%
Kon geen keuze maken / geen mening	86	5%	4%	5%	6%
Tegen referenda in het algemeen	95	6%	12%	3%	5%
Tegen DIT referendum	95	6%	16%	2%	4%
Strategisch niet stemmen	58	3%	11%	1%	1%
Uitslag heeft geen consequenties	164	10%	5%	12%	9%
Afkeer politiek of stemt nooit	50	3%	1%	4%	3%
Omstandigheden Oekraïne	29	2%	0%	3%	1%
Problemen met vinden stembureau	11	1%	1%	1%	0%
Problemen met de stempas	32	2%	3%	2%	1%

	Aantal	Percentage onder alle niet-stemmers	Percentage onder niet stemmende voorstanders	Percentage onder niet stemmende tegenstanders	Percentage onder degenen waarvan opvatting onbekend
Overig oncodeerbaar	203	12%	7%	14%	13%
Mocht niet stemmen	46	3%	6%	2%	1%
	1708	100%	100%	100%	100%

Toelichting bij de tabel: De antwoorden zijn een reactie op de vraag 'Wat was voor u op dit moment de belangrijkste reden om niet te stemmen?' De antwoorden zijn getypeerd op basis van het gehele antwoord. De antwoordcategorieën zijn gebaseerd op het geheel van gegeven antwoorden. Als mensen meer antwoorden gaven is de eerste reden getypeerd. Het betreft wederom gewogen aantallen.

Voorafgaande aan het referendum speelde nog de vraag of men niet meer stembureaus zou moeten openen. Veel gemeenten hadden namelijk besloten minder stembureaus te openen dan bij andere verkiezingen. Er werden over dit onderwerp zelfs enkele rechtszaken gevoerd. Uit analyses op basis van eerdere ervaringen¹⁶ bleek er significant maar zeer zwak verband te bestaan tussen opkomst en het aantal stembureaus per inwoner, de gemiddelde afstand van kiezers tot een stembureau en vooral de onduidelijkheid over de plaats waar stembureaus zouden zijn. De niet-stemmers in ons onderzoek bevestigen het beeld dat uit dit onderzoek naar voren komt. Slechts 1% van de niet-stemmers gaf aan moeilijkheden te hebben ondervonden en een deel van de moeilijkheden die ze rapporteerden hadden weinig of niet te maken met het geringe aantal stembureaus. Aan degenen die wel hebben gestemd is ook gevraagd of ze moeite ondervonden bij het bereiken van het stembureau en ook daarbij werden nauwelijks problemen genoemd die te maken hadden met het geringe aantal stembureaus.¹⁷ We vinden dus geen aanwijzingen dat het lagere aantal stembureaus een grote invloed heeft gehad op de opkomst.

In welke mate speelde het bestaan van de opkomstdrempel een rol bij de beslissing (niet) te gaan stemmen?

Zoals in de inleiding al werd opgemerkt, speelde in de campagne de opkomstdrempel van 30% een grote rol. Aan dit onderwerp was ook veel aandacht besteed in de media. Het is dan ook niet vreemd dat de meeste respondenten (83%) aangeven het bestaan van die drempel te kennen. Toch betekent dit niet dat die opkomstdrempel een belangrijke rol heeft gespeeld bij de beslissing om wel of niet te gaan stemmen.

Het meest opvallende effect van de opkomstdrempel was mogelijk strategisch gedrag. In discussies rond het referendum werd er op gewezen dat de opkomstdrempel strategisch gedrag in de hand zou kunnen werken en 'oprecht stemmen' zou verhinderen. 'Oprecht stemmen' betekent bij een referendum dat men voor dan wel tegen stemt, als men voor of tegen het verdrag is. 'Strategisch (niet) stemmen' betekent dat men iets anders stemt dan men vindt, om zo een gewenste uitkomst van een referendum te krijgen. In dit geval gaat het om kiezers die besloten *niet* te stemmen, terwijl ze *voor* het verdrag waren. Hoewel er behoorlijk wat aandacht naar dit onderwerp is gegaan, moet het effect van strategisch gedrag in geval van het Oekraïne-referendum niet worden overdreven, hoewel meer dan 10% van de niet-stemmende voorstanders aangeeft om strategische reden niet te hebben gestemd.

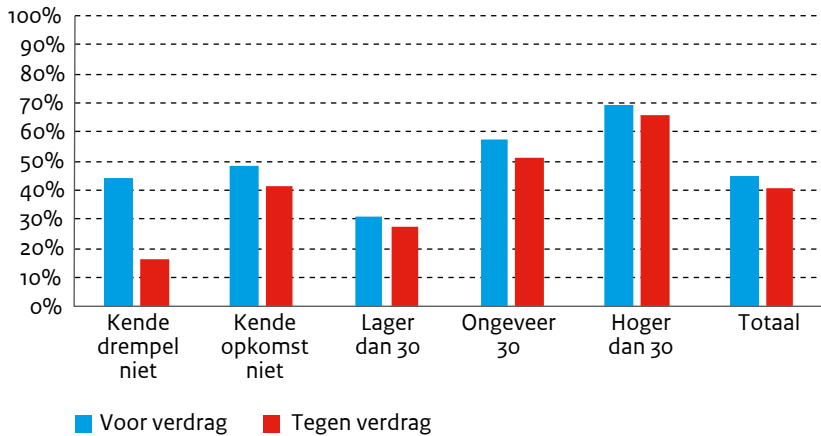
Voor strategisch stemgedrag is niet alleen nodig dat men van het bestaan van de opkomstdrempel op de hoogte is, maar ook dat men een inschatting kan maken van de verwachte opkomst. Zonder deze kennis is strategisch stemmen onmogelijk. Van degenen die het bestaan van de opkomstdrempel kenden had 25% *echt* geen idee wat de opkomst zou worden.¹⁸ In totaal had 37% van de respondenten of geen kennis van de opkomstdrempel, of konden ze geen schatting maken van de opkomst. Deze mensen konden dus op geen enkele manier strategisch stemmen. De groep mogelijk strategische stemmers is echter nog kleiner.

Als men verwacht dat de opkomst hoger wordt dan 30%, kan men ook niet strategisch stemmen. In dat geval heeft het immers uit strategische overwegingen geen zin om tegen de eigen opvattingen niet te gaan stemmen. Alleen kiezers die op de hoogte waren van de drempel, die *voor* het verdrag waren, maar die dachten dat de opkomst (net) onder de 30% zou blijven, zouden in die zin 'strategisch' *kunnen* hebben gestemd. Uit figuur 3.2. blijkt echter dat van massaal strategisch niet-stemmen onder voorstanders

geen sprake is. Althans, de verschillen tussen voorstanders en tegenstanders zijn in dit opzicht bijzonder klein.

Figuur 3.2 Opkomst onder voor- en tegenstanders van het verdrag, afgezet tegen kennis over de opkomstdrempel en de verwachte opkomst

Toelichting bij de figuur: in de figuur staat de opkomst onder verschillende groepen kiezers die meer of minder denken te weten over (het halen van) de kiesdrempel. Er is daarbij een splitsing gemaakt tussen degenen die voor- dan wel tegen het verdrag waren. Ook in deze figuur zijn de mensen weggelaten waarbij we echt niet konden achterhalen of ze voor- dan wel tegen het verdrag waren. Deze mensen hebben allemaal niet gestemd. Daarom zijn de cijfers in de totaal kolommen hoger dan de werkelijke opkomst.

Uit figuur 3.2. is af te lezen dat de verwachte opkomst weliswaar een rol speelde, maar dat strategisch stemgedrag onder de voorstanders geen goede verklaring biedt voor de gevonden verschillen: ook tegenstanders die verwachten dat de opkomst laag zou zijn laten het relatief vaak afweten. Dit patroon past dan ook eerder bij een zelfrechtvaardiging voor het eigen gedrag, dan bij een strategische calculatie van consequenties. Dit beeld bevestigt wat we ook uit de open antwoorden al hadden afgelezen. Uit de open antwoorden op de vraag waarom met niet gestemd heeft, komt naar voren dat inderdaad sommige voorstanders strategisch hebben gestemd: ze zijn bewust *niet* naar de stembus zijn gegaan om er voor te zorgen dat de opkomstdrempel niet gehaald zou worden. Het percentage

onder de niet-stemmende voorstanders dat dit aangeeft ligt iets boven de 10% (zie tabel 3.1.). De meeste van deze strategische niet-stemmers gaven ook aan dat ze vooraf verwachtten dat de opkomst lager dan 30% zou liggen.¹⁹ Strategisch stemmen had dus wel zin. Zou het hebben uitgemaakt als deze strategische niet-stemmers hun tegenstem *wel* zouden hebben uitgebracht? Gezien de geringe aantallen is dat niet te verwachten. Als alle strategische niet-stemmers onder de voorstanders zouden hebben gestemd, zou het gat tussen voor- en tegenstanders een paar procentpunten zijn afgenomen: het percentage voorstanders zou zijn gestegen van 38 naar 43 procent. Bovendien moeten we niet vergeten dat er onder de tegenstanders ook mensen waren die niet hebben gestemd, omdat ze vooraf niet verwachtten dat de drempel gehaald zou worden en dat hun stem dus geen zin had: waarom zou je je inspannen voor een advies dat toch niet geldig zou zijn? Dit percentage is vergelijkbaar met het aantal mensen dat zegt om strategische redenen niet te hebben gestemd. De rol van strategisch stemmen op de uitslag is dus waarschijnlijk kleiner geweest dan sommige mensen dachten. Omgekeerd is het nog steeds zo dat als veel meer voorstanders zich strategisch zouden hebben gedragen, de uitslag van het referendum ongeldig zou zijn geweest.

3.4 Zijn onder degenen die stemden bij het referendum ook kiezers die het eerder af lieten weten?

Referenda worden wel eens voorgesteld als een oplossing voor enkele problemen waar de representatieve democratie mee te maken heeft. Referenda zouden kiezers naar de stembus trekken die het bij verkiezingen voor het (nationaal of Europees) parlement laten afweten. Omdat voor het onderzoek naar het referendum over het verdrag met de Oekraïne gebruik is gemaakt van een panelbestand en mensen al veel vaker zijn ondervraagd, kunnen we ook nagaan of stemmers en niet stemmers in het verleden vaker (niet) hebben gestemd. Was de lage opkomst uniek omdat bepaalde groepen trouwe stemmers het dit keer lieten afweten, terwijl het referendum nieuwe groepen naar de stembus trok? Of waren het toch vooral mensen die al vaker afzagen van de gang naar de stembus?

We beperken ons tot opkomstgedrag bij verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2012, waarbij een deel van de jongere respondenten dus afvalt, omdat die 2012 nog niet mochten stemmen.²⁰

Tabel 3.2 Opkomstgedrag in 2012 en opkomstgedrag bij het referendum

Gestemd bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012?				
		Ja	Nee	Totaal
Gestemd bij het referendum?	Ja	31%	2%	33% (32%)
	Nee	52%	15%	67%
	Totaal	83% (74,6%)	17%	100%

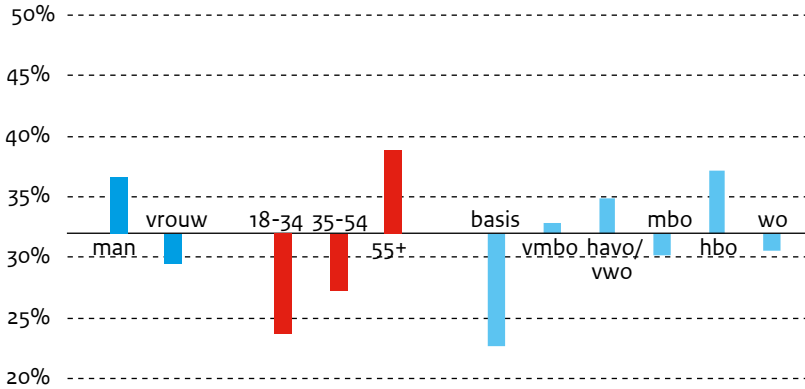
Toelichting bij de tabel: de percentages zijn tabelpercentages (de percentages in de vier cellen tellen op tot 100 procent). Omdat zelfs gedeeltelijk gewogen enquêtecijfers over de opkomst afwijken van de feitelijke opkomstcijfers is tussen haakjes de feitelijke opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 en bij het referendum toegevoegd.

In de tabel is te zien dat 31 procent van de kiezers in Nederland zowel bij de Tweede Kamerverkiezingen als bij het referendum heeft gestemd. Slechts 2% stemde wel bij het referendum en niet bij de Tweede Kamerverkiezingen. Van alle stemmers bij het referendum (32 procent van het electoraat) had dus 94 procent ook al bij de Tweede Kamerverkiezingen gestemd (31/33). Slechts 6 procent had dat niet gedaan. Het is dus niet zo dat dit referendum massaal een nieuwe groep kiezers heeft aangeboord. Maar onze cijfers wijzen er wel op, dat een kleine groep referendumkiezers niet had gestemd bij Tweede Kamerverkiezingen. Het zijn er niet veel en we weten niet of ze tijdens de Tweede Kamerverkiezingen bijvoorbeeld ziek waren of in het in buitenland, maar het is wel opvallend dat deze groep in overgrote meerderheid ook tegen het verdrag heeft gestemd. Dat duidt er op, dat er wellicht ook kiezers zijn geweest die nu eindelijk een gelegenheid zagen zich uit te spreken tegen de gevestigde politiek. Maar zoals gezegd, de groep is klein.

3.5 Welke voor- en tegenstanders stemden niet: geslacht, leeftijd en opleiding?

Vlak na het Brexit-referendum ging het verhaal dat Britse jongeren, die relatief vaker de voordelen zien van een Brits EU lidmaatschap dan ouderen, zich in de vingers hadden gesneden door ook minder vaak de gang naar de stembus te maken dan die ouderen. Hoewel die geluiden later werden gerelativeerd²¹, is het interessant eens na te gaan of geslacht, leeftijd en opleiding ook samen verband houden met de opkomst bij het referendum over het verdrag met de Oekraïne.²²

Figuur 3.3 Effect van geslacht en leeftijd op de beslissing om wel of niet te gaan stemmen bij het referendum (afwijkingen van het overall gemiddelde dat op ruim 32 procent ligt) (afzonderlijke verbanden)

Uit het onderzoek blijkt dat vrouwen (30%) minder vaak stemmen dan mannen (36%). Verder stemmen jongeren tussen de 18 en 35 minder vaak (24%) dan kiezers tussen de 35 en 54 (27%) en zeker minder vaak dan oudere kiezers (39%).²³ Het effect van opleiding op de beslissing om wel of niet te gaan stemmen is minder eenduidig. De laagst opgeleide groep (basisschool en geen afgeronde opleiding) stemt weliswaar relatief weinig (23%), maar het zijn de HBOers (37%) en niet de WOers (31%) die het vaakst hebben gestemd.

In deze paragraaf hebben we laten zien dat deze kenmerken ook samenhangen met de beslissing om wel of niet te gaan stemmen (zie figuur 3.3). Tenslotte zagen we dat opvattingen op hun beurt weer samenhangen met de keuze om wel of niet naar de stembus te gaan: tegenstanders hebben iets minder vaak gestemd dan voorstanders (zie bijvoorbeeld figuur 3.1.). Blijven de effecten van geslacht, leeftijd bestaan als we rekening houden met opvattingen over het verdrag met de Oekraïne? Dat blijkt gedeeltelijk het geval. Het effect van leeftijd blijft bestaan, maar de verschillen tussen mannen en vrouwen verdwijnen als we in statistische analyses controleren voor opvattingen en leeftijd. Vrouwen stemmen iets minder vaak, maar dat hangt samen met het feit dat ze ook vaker *tegen* het verdrag zijn dan mannen. Als we rekening houden met het verschil in opvattingen tussen mannen en vrouwen, verdwijnt het verschil tussen mannen en vrouwen en stemmen ze even vaak.

3.6 Conclusie

Hoewel de opkomst bij het referendum boven de 30% kwam en daarmee een 'geldig advies' opleverde, gaf de lage opkomst toch reden om dit advies in twijfel te trekken. Voorstanders wezen er op dat het verdrag dat werd gesteund door een kamerbrede meerderheid nu werd weggestemd door minder dan 20 procent van de kiezers. Zoals uit dit onderzoek bleek, wezen zij er terecht op dat veel kiezers weg waren gebleven door een gebrek aan kennis en gebrek aan belangstelling voor het referendum (zie paragraaf 3.2.). Waar ze geen gelijk in hadden was dat tegenstanders van het verdrag relatief vaker dan voorstanders de gang naar de stembus hadden gemaakt om zo 'de elite even de oren te wassen': ook onder de thuisblijvers lag het percentage tegenstanders hoger dan het percentage voorstanders (paragraaf 3.1.).

Ook de bewering van vooral voorstanders dat veel voorstanders uit strategische overwegingen zouden hebben besloten om maar thuis te blijven, wordt in ons onderzoek niet bevestigd: er is om strategische redenen niet gestemd, maar de groep strategische niet-stemmers is niet bijzonder groot (paragraaf 3.3.).

De lage opkomst laat wel zien dat het adviserende referendum dat nu bestaat de legitimiteit van democratische besluitvorming niet alleen kan versterken, maar ook kan verkleinen. In de eerste plaats was er ontegenzeggelijk een prikkel voor een groep voorstanders om niet te gaan stemmen. Dat die prikkel waarschijnlijk een beperkte rol speelde, doet daar niets aan af. Afschaffen van die drempel ligt dan ook voor de hand, zeker als het gaat om een adviserend referendum. In de tweede plaats was voorafgaande aan het referendum niet duidelijk welke consequenties de uitslag precies zou hebben. Anders dan bij een Tweede Kamerverkiezingen die in ieder geval nog een zetelverdeling oplevert, was het zeer wel mogelijk dat de uitslag genegeerd zou worden. Onduidelijk was wat het betekende als Nederland niet, maar andere landen het verdrag wel zouden tekenen. Ook dit heeft een deel van de kiezers, vooral tegenstanders van het verdrag, ertoe gebracht geen stem uit te brengen (zie tabel 3.1). Dat is ongewenst.

Door vooraf duidelijk te maken wat het precies zou betekenen als Nederland het verdrag zou afwijzen, had de regering veel onduidelijkheid weg kunnen nemen. Onduidelijkheid die er mede toe heeft bijgedragen dat de opkomst zo laag was.

4. Informatievoorziening en campagne

Marijn van Klingeren | Radboud Universiteit Nijmegen

4.0 Inleiding

De campagneperiode is bij uitstek de periode waarin informatie verstrekt kan worden over een referendumonderwerp zodat mensen een geïnformeerde stem zouden moeten kunnen uitbrengen. Maar naast inhoudelijke informatie ging het tijdens de campagneperiode ook over andere zaken zoals de nieuwe referendumwetgeving zelf, de plaats van referenda binnen de democratie en het nut van een referendum over een reeds vastliggend associatieakkoord. Mogelijk stonden deze discussies in de weg van inhoudelijke informatie over het referendum en het associatieverdrag zelf. Wat geven de respondenten hierover aan? Was er voldoende inhoudelijke informatie aanwezig?

In dit stuk gaan we in op hoe de respondenten de informatievoorziening tijdens de campagne hebben ervaren. We kijken eerst naar de tevredenheid met de informatievoorziening en hun algemene campagnebeleving. Daarna gaan we in op welke soorten media vooral werden gebruikt tijdens de campagneperiode. Tot slot analyseren we de bekendheid van de vier actoren uit het maatschappelijke middenveld – Geenpeil, Burgercomité-EU, het Forum voor Democratie en Stem voor Nederland – en onderzoeken we hoe de respondenten deze actoren waardeerden.

4.1 Informatievoorziening en campagnebeleving

4.1.1 *Meningen over verstrekte informatie*

In tabel 4.1 zien we dat men gemiddeld genomen eerder tevreden dan ontevreden is over de informatievoorziening betreffende het associatieverdrag (gemiddelde: 3,16 ; respondenten mee eens: 33,6%).²⁴ Toch geeft een groot deel van de respondenten aan niet veel geleerd te hebben over het associatieakkoord tijdens de campagneperiode (gemiddelde: 2,78; 38,2% van de respondenten). Het gros van de burgers durft geen uitspraak te doen over

of men de informatie betrouwbaar vond of niet (65,5% antwoordde niet of neutraal). Velen geven tot slot aan dat ze vonden dat er teveel met ‘modder is gegooid’ (gemiddelde: 3,26 ; respondenten mee eens: 26,7%).²⁵ In alle gevallen geven een groot deel van de respondenten echter de neutrale optie aan of hebben ze geen mening. Velen hebben hier dus geen sterke mening over, wat aansluit bij de eerdere bevinding in hoofdstuk 3 dat veel thuisblijvers vonden dat ze niet in staat waren om een grondig oordeel te vellen over het associatieakkoord. Dit heeft niet noodzakelijk te maken met de hoeveelheid informatie, maar wellicht eerder met de taaiheid van het onderwerp (zie ook hoofdstuk 2).

Tabel 4.1 Gemiddelde houding over informatievoorziening tijdens campagneperiode

	Eens	Oneens	Verskil % eens/oneens	Gemiddelde (stand.afw.)
Tijdens de campagneperiode heb ik veel geleerd over het associatieakkoord	19,5%	38,2%	-18,7%	2,78 (1,04)
Er was voldoende informatie beschikbaar over het associatieakkoord	33,6%	25,0%	+8,6%	3,16 (1,03)
De beschikbare informatie over het associatieakkoord was betrouwbaar	14,2%	20,3%	-6,1%	2,91 (0,85)
Er werd tijdens de campagne teveel met modder gegooid	26,7%	14,3%	+12,4%	3,26 (0,94)

Er zijn wel behoorlijke verschillen te zien tussen mensen die niet (of blanco) hebben gestemd en zij die wel hebben gestemd (zie ook hoofdstuk 3 in dit bundel), in de mate waarin zij tevreden waren over de informatievoorziening en aangeven ervan veel geleerd te hebben.²⁶ Het lijkt erop dat de ervaren beschikbaarheid van voldoende informatie een rol speelt bij het wel of niet gaan stemmen. Zo geeft 36,9% van de respondenten die blanco- of niet hebben gestemd aan dat er onvoldoende informatie beschikbaar was, tegenover 21,9% van de respondenten die wel gestemd hebben. Gemiddeld scoort de eerste groep een 2,91 op deze schaal, tegenover 3,33 van de mensen die wel gestemd hebben. Dit is een significant verschil.²⁷ Onder de respondenten die niet of blanco hebben gestemd geeft 56% aan niet veel te hebben geleerd over het associatieverdrag, tegenover 28,7% van de mensen die wel gestemd hebben. Ook hierbij zien we dat de verschillen tussen de gemiddelden (respectievelijk 2,4 en 3,05) statistisch significant zijn.²⁸

Tabel 4.2 Informatievoorziening naar stemgedrag

	Voldoende informatie beschikbaar		Veel geleerd over akkoord	
	Blanco/ Niet gestemd	Wel gestemd	Blanco/ Niet gestemd	Wel gestemd
Helemaal oneens	11,2%	4,0%	21,4%	6,2%
Oneens	25,7%	17,9%	34,6%	22,5%
Niet eens, niet oneens	27,5%	24,7%	27,7%	34,8%
Eens	32,4%	47,3%	15,3%	33,3%
Helemaal eens	3,2%	6,1%	1,0%	3,2%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Opvallend is dat jongeren (leeftijd 18 tot 34) gemiddeld genomen vaker aangeven dat er teveel met modder werd gegooid tijdens de campagne dan dat de oudere generaties dan doen (zie tabel 4.3).²⁹ De verschillen zijn duidelijk en de leeftijdscategorieën wijken statistisch significant van elkaar af.³⁰

Tabel 4.3 Standpunt over mate van moddergooien naar leeftijd

	Eens	Oneens	Vershil % eens/oneens	Gemiddelde (stand.afw.)
18 - 24 jaar	51,4%	23,0%	+28,4%	3,5 (1,08)
25 - 34 jaar	48,8%	18,1%	+30,7%	3,44 (1,00)
35 - 44 jaar	38,7%	20,5%	+18,2%	3,24 (0,94)
45 - 54 jaar	32,5%	23,9%	+8,6%	3,16 (0,94)
55 - 64 jaar	33,6%	19,9%	+13,7%	3,22 (0,90)
65 jaar en ouder	37,6%	18,4%	+19,2%	3,28 (0,93)

4.1.2 Informatiebronnen

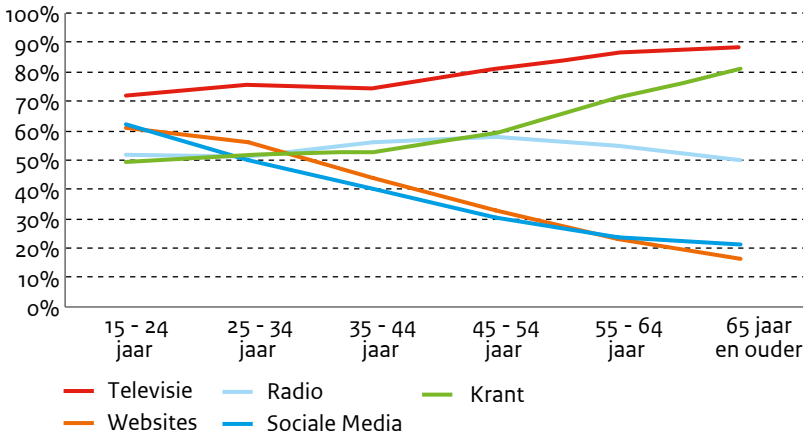
Kijkend naar waar de meeste mensen hun informatie over het referendum vandaan halen (zie tabel 4,4), zien we dat de meeste mensen hun informatie vergaren via traditionele media: televisie, kranten en radio. Een aanzienlijk kleiner deel, ongeveer 31 procent, maakte gedurende deze periode gebruik van nieuwe mediabronnen (i.e., websites en sociale media).

Tabel 4.4 Informatiebronnen geraadpleegd over het referendum in de week voorafgaand aan het referendum

	Traditionele media			Nieuwe media	
	Televisie	Radio	Krant	Websites	Sociale Media
Ja	82,7%	53,3%	66,6%	30,9%	31,3%
Nee	17,3%	46,7%	33,4%	69,1%	68,7%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Wat blijkt uit figuur 4.1 is dat mediagebruik vaak verschilt per leeftijd, met uitzondering van het radio en televisiegebruik. Vooral bij kranten is goed te zien dat deze meer geraadpleegd worden tijdens de campagneperiode door mensen ouder dan 45 jaar en bij het gebruik van websites en sociale media zien we een gestage daling in gebruik naarmate mensen ouder zijn.³¹ Dit is overigens niet verassend of anders dan de trends die we doorgaans buiten campagneperiodes zien.

Figuur 4.1 Proportie respondenten dat aangeeft gebruik te hebben gemaakt van deze vorm van media tijdens de campagneperiode naar leeftijdscategorie

Tussen mannen en vrouwen zijn ook aardig wat verschillen te zien in de mediabronnen die zij raadpleegden in de week voorafgaand aan het referendum. Mannen raadpleegden vrijwel alle informatiebronnen significant vaker dan dat vrouwen dat deden (zie tabel 4.5a en 4.5b).³² Het meest opvallend is het verschil in het gebruik van radio, en websites, waarbij mannen en vrouwen ongeveer 10 procentpunt van elkaar verschillen. Bijna 50% van de vrouwen raadpleegden de radio tegenover bijna 60% van de mannen; bij websites ligt het percentage onder vrouwen en mannen wat lager, respectievelijk 25,8% en 35,5% geeft aan dit medium te hebben geraadpleegd. Sociale media worden door zowel mannen als vrouwen ongeveer evenveel gebruikt. Vrouwen gebruikten dit medium net iets vaker (0,40 procentpunt), maar dit verschil is niet significant.

Tabel 4.5a Gebruik traditionele informatiebronnen referendum naar geslacht

	Televisie		Radio		Krant	
	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man
Ja	80,2%	85,5%	48,6%	58,6%	62,7%	71,0%
Nee	19,8%	14,5%	51,4%	41,4%	37,3%	29,0%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

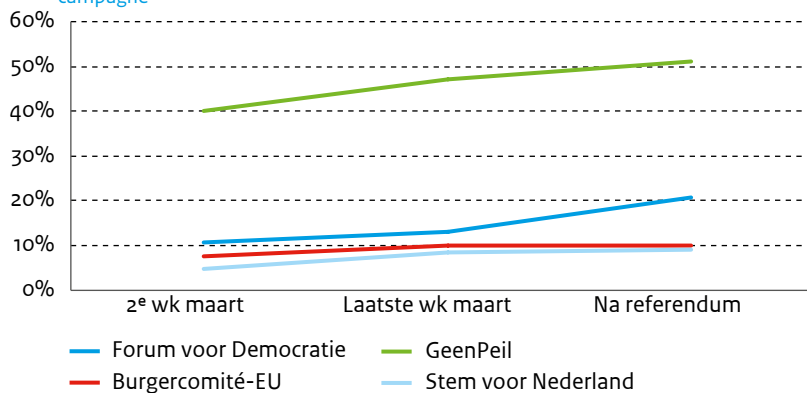
Tabel 4.5b Gebruik online informatiebronnen referendum naar geslacht

	Websites		Sociale Media	
	Vrouw	Man	Vrouw	Man
Ja	25,8%	36,6%	31,5%	31,1%
Nee	74,2%	63,4%	68,5%	68,9%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

4.3 Relatief weinig bekendheid initiatiefnemers en officiële voor-campagne

Onder de initiële initiatiefnemers van het referendum bevonden zich *Burgercomité-EU* onder leiding van Pepijn van Houwelingen (SCP) en Arjan van Dixhoorn (Universiteit van Antwerpen) en *GeenStijl*, waarvan de directeur Bart Nijman en *GeenStijl* journalist Jan Roos tijdens het referendum de leiding namen over het politiek gerichte initiatief *GeenPeil*. Later sloot *Het Forum voor Democratie* onder leiding van Thierry Baudet (jurist/publicist) zich hierbij aan. *Stem voor Nederland*, met als voorzitter Joshua Livestro, vormde een belangrijke maatschappelijke tegenhanger van de drie initiatiefnemers en voerde een duidelijke voor-campagne. De bekendheid van deze vier verschilt nogal. Uit figuur 4.2 blijkt dat, vermoedelijk door de mediakracht van deze groep, *GeenPeil* de bekendste is. Zij werden tijdens de campagne alleen maar bekender. Meer dan de helft van de respondenten is bekend met hen (51,0%). Daarna volgt het Forum voor Democratie met 20,7% naamsbekendheid, met ver daarachter *Burgercomité-EU* (9,9%). *Stem voor Nederland* is met 9,2% ongeveer even bekend. De initiatiefnemers waren dus allen bekender dan *Stem voor Nederland*.

Figuur 4.2 Evolutie bekendheid met initiatiefnemers en Stem voor Nederland tijdens de campagne

4.4 Relatief lage waardering voor initiatiefnemers en Stem voor Nederland

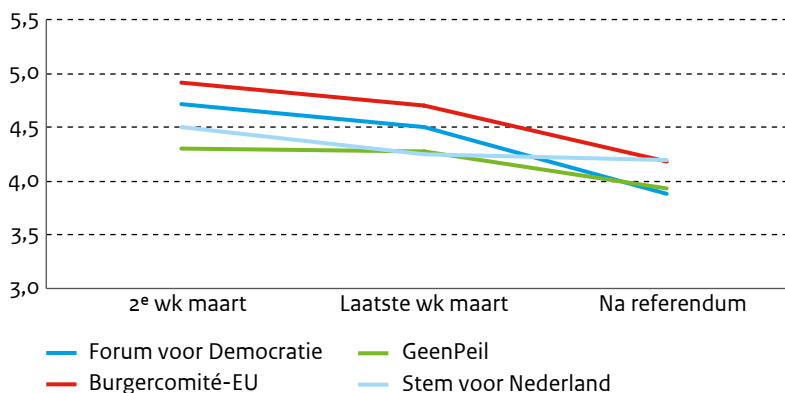
Aan hen die aangaven bekend te zijn met de initiatiefnemers is vervolgens gevraagd in hoeverre zij deze waarden. Dit deden zij op een schaal van 0 (helemaal geen waardering) tot 10 (zeer veel waardering). De gemiddelde mate van waardering loopt niet ver uiteen en ligt in alle gevallen rond de 4 (zie tabel 4.6).

Tabel 4.6 Gemiddelde mate van waardering voor initiatiefnemers en Stem voor Nederland

	Forum voor Democratie	Burgercomité-EU	GeenPeil	Stem voor Nederland
Gemiddelde	3,88	4,18	3,93	4,19
Standaard afwijking	2,58	2,39	2,62	2,36
Totaal aantal respondenten (N)	629	299	1418	285

Het valt op dat hoewel de initiatiefnemers en Stem voor Nederland in de loop van de campagne bekender werden, de waardering daarbij naar beneden ging. De verschillen zijn niet extreem groot, maar het patroon is wel duidelijk (zie figuur 4.3). Meer bekendheid is dus niet altijd goed en vooral aan het einde van de campagne lijkt men eerder minder waardering te hebben gekregen voor de initiatiefnemers en Stem voor Nederland. Of juist: een groter aantal respondenten werd bekend met de vier organisaties, maar zij waren eerder geneigd een zeer lage waardering te hebben voor deze organisaties.

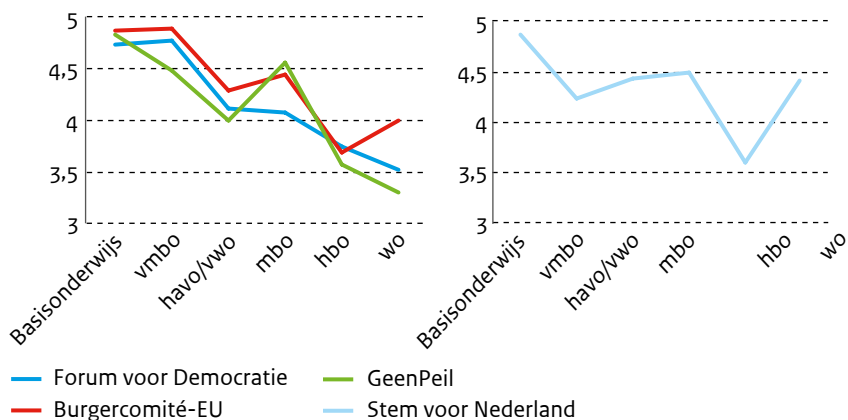
Figuur 4.3 Evolutie van de waardering tijdens de campagne

Uit figuur 4.4 blijkt dat er wel wat verschillen zijn naar opleidingsniveau, al zijn deze niet voor elke initiatiefnemer significant.³³ Over het algemeen neemt de waardering af naarmate het opleidingsniveau hoger is. GeenPeil wordt bijvoorbeeld met name gewaardeerd door hen met een basisschool- (4,83 gemiddeld) of MBO-diploma (4,57 gemiddeld) en juist minder door mensen met een havo/vwo, hbo of wo opleiding (respectievelijk 3,57 en 3,29 gemiddeld). Bij Burgercomité Nederland en Forum voor Democratie zien we soortgelijke verschillen, ook zij worden meer gewaardeerd door mensen met een lager genoten opleiding en minder door hoogopgeleiden.

Bij voorstander Stem voor Nederland is de situatie iets anders,³⁴ de waardering voor hen loopt niet af naarmate het opleidingsniveau hoger is, zij worden het laagst gewaardeerd door hbo-geschoolden (gemiddelde van 3,59), maar juist weer meer door wo-geschoolden (gemiddelde van 4,41).

Figuur 4.4 Gemiddelde mate van waardering voor initiatiefnemers & voorstander (schaal van 0 tot 10) naar opleidingsniveau

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk keken we naar de campagne en hoe de respondenten deze beleefd hebben. Over het algemeen gaf men aan dat de informatievoorziening voldoende was. Er is wel meer ontevredenheid over de informatievoorzieningen onder blanco- en niet- stemmers dan onder zij die zijn gaan stemmen. De respondenten geven verder aan dat er teveel met modder werd gegooid tijdens campagneperiode. Vooral jongeren geven vaker aan dat er volgens hen teveel met modder werd gegooid.

De belangrijkste informatiebronnen voor het referendum waren krant en televisie. Kranten werden vooral gebruikt door 45+ers; nieuwe media vooral door jongere generaties. Echter, zelfs bij de jongeren was het gebruik van televisie het belangrijkste. We keken ook naar de bekendheid en waardering voor de belangrijkste voor- en tegenstanders. GeenPeil is de bekendste initiatiefnemer en de drie initiatiefnemers zijn bekender dan Stem voor Nederland. Tijdens de campagne zijn vooral GeenPeil en Forum voor Democratie bekender geworden. Echter de waardering voor de vier organisaties ging tijdens de campagne duidelijk achteruit. Bovendien valt op dat de waardering sowieso al laag was. Opleiding speelde een belangrijke rol bij hoe men de initiatiefnemers en Stem voor Nederland waardeerde: de waardering voor de initiatiefnemers is lager onder hoogopgeleiden.

5. Vertrouwen in nationale en internationale politiek

Tom van der Meer | Universiteit van Amsterdam

5.0 Inleiding

In de aanloop naar het referendum over de associatieovereenkomst werd uitvoerig gedebatteerd in hoeverre dit referendum vooral een symbolische functie zou hebben. Een voor- of tegenstem bij het referendum zou in dat perspectief primair een uiting zijn van een dieperliggend oordeel over de nationale en internationale politiek. Een nee-stem zou volgens sommigen in het ja-kamp een indicatie zijn van steun voor Rusland; een ja-stem omgekeerd een indicatie van steun voor Oekraïne en/of de Europese Unie. Weer anderen suggereerden dat het stemgedrag tijdens het referendum vooral een teken zou zijn van de populariteit of impopulariteit van de zittende regering in Nederland.

In dit hoofdstuk onderzoeken we daarom het vertrouwen dat Nederlanders hadden in deze vijf (inter)nationale politieke actoren, de ontwikkeling van dat vertrouwen tijdens de verkiezingscampagne, en het verband met het daadwerkelijke stemgedrag.

5.1 Bar weinig vertrouwen in Rusland en de Oekraïne

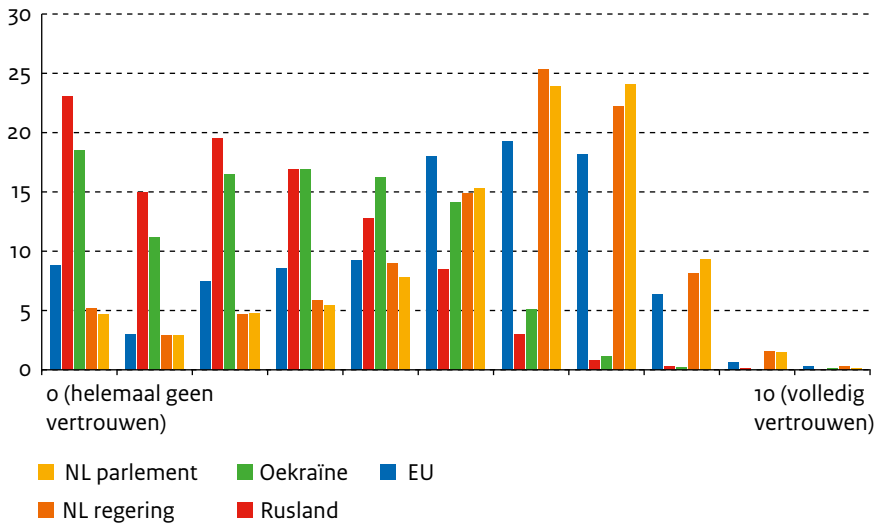
Allereerst onderzoeken we in hoeverre Nederlandse burgers vertrouwen hadden in de EU, Rusland, Oekraïne, de Nederlandse regering en het Nederlandse parlement. We stelden respondenten daarom de vraag hoeveel vertrouwen zij persoonlijk hebben in deze actoren op een schaal van 0 (helemaal geen vertrouwen) tot 10 (volledig vertrouwen). In principe zijn de uitkomsten in dit hoofdstuk gebaseerd op de meest recente golf van het onderzoek, behalve wanneer dat expliciet gemeld wordt.

Figuur 5.1 toont dat vooral het vertrouwen in Rusland en Oekraïne bar laag blijkt te zijn. Maar liefst 87% rapporteert een vertrouwen in Rusland van 4 of

lager op de M-puntsschaal; slechts 1% geeft Rusland een score van 7 of hoger. Het vertrouwen in Oekraïne is nauwelijks beter: 79% geeft Oekraïne een score van 4 of lager, en 1% een score van 7 of hoger. Zowel Oekraïne als Rusland worden nauwelijks vertrouwd: het relevante onderscheid is tussen kiezers die Oekraïne en/of Rusland actief wantrouwen en kiezers die een op zijn best diffuse, ambivalente of gematigde opvatting hebben. Het stemgedrag bij het referendum is in elk geval niet te begrijpen als een uiting van actief vertrouwen in Oekraïne en/of Rusland. Het vertrouwen in de Europese Unie ligt aanzienlijk hoger: 37% geeft een score van 4 of lager, 26% een score van 7 of hoger. Het hoogst zijn het vertrouwen in de Nederlandse regering (28% een score van 4 of lager, 32% een score van 7 of hoger) en het vertrouwen in het Nederlandse parlement (26% een score van 4 of lager, 35% een score van 7 of hoger).

Figuur 5.1 Verdeling vertrouwen in landen en instellingen

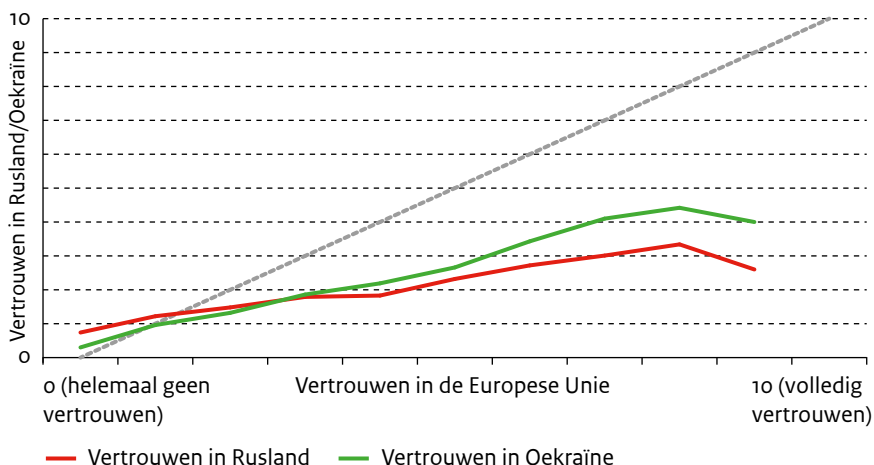
Syndroom van vertrouwen

Het vertrouwen in de verschillende instituties blijkt elkaar allerminst uit te sluiten. Empirisch zijn de vertrouwensopvattingen grotendeels te herleiden tot één onderliggende factor.

Wie meer vertrouwen heeft in de EU heeft gemiddeld ook meer vertrouwen in Oekraïne en Rusland (zie Figuur 5.2a). Hoewel het vertrouwen in Rusland en Oekraïne altijd bijzonder laag blijft – zelfs onder diegenen die de EU het meest vertrouwen, blijft het vertrouwen in Rusland en Oekraïne gemiddeld onder de 5 – is er een positieve samenhang.

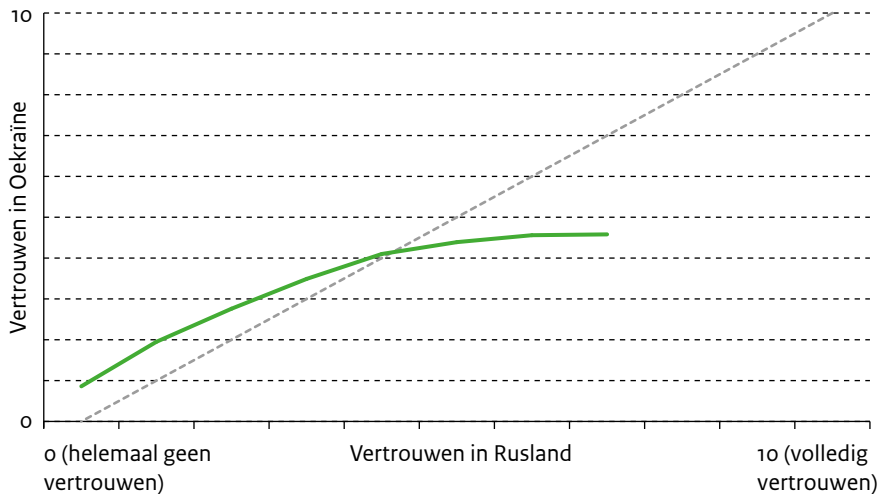
Die samenhang is overigens sterker tussen het vertrouwen in de EU en dat in Oekraïne dan tussen het vertrouwen in de EU en dat in Rusland. In het licht van de verkiezingscampagne voor het referendum – dat zowel de samenwerking tussen de EU en Oekraïne als het antagonisme tegenover Rusland benadrukte – is dat niet verrassend.

Figuur 5.2a Correlatie vertrouwen in de EU en vertrouwen in Oekraïne en Rusland

Een positieve samenhang zien we zelfs tussen het vertrouwen in Rusland en het vertrouwen in Oekraïne (zie figuur 5.2b). Dat geldt overigens vooral voor de kiezers met weinig vertrouwen in beide landen. Hoe hoger het vertrouwen in Rusland, hoe zwakker de samenhang met het vertrouwen in Oekraïne. Toch moeten we ook daar concluderen dat het vertrouwen in de twee landen voor de meeste kiezers geen communicerende vaten zijn. Eerder gaat het gebrek aan vertrouwen in Rusland hand in hand met gebrek aan vertrouwen in Oekraïne. Dat heeft belangrijke gevolgen voor de interpretatie van de uitslag van het referendum, zoals aan het eind van dit hoofdstuk wordt beschreven.

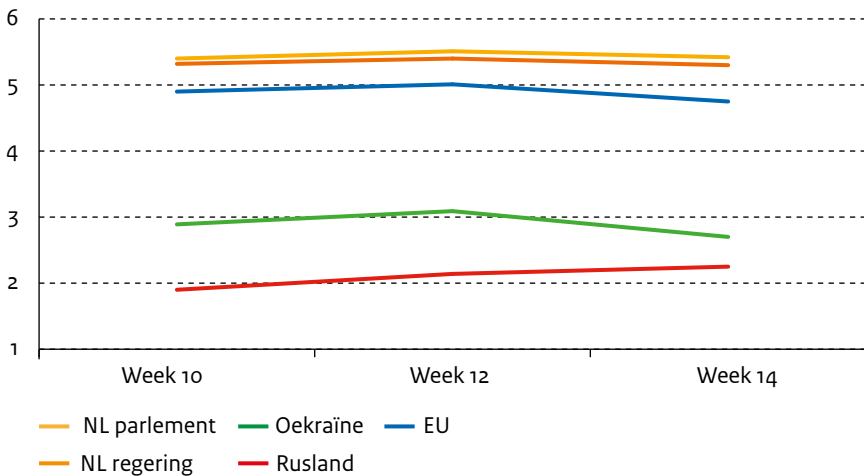
Figuur 5.2b Correlatie vertrouwen Oekraïne en Rusland

Tijdens de campagne: Stijgend vertrouwen in Rusland, afnemend vertrouwen in Oekraïne
 Het vertrouwen in de internationale actoren bleef in de weken voor het referendum niet stabiel (zie figuur 5.3). In de eerste golf van het onderzoek (week 10) was de kloof in het vertrouwen tussen Rusland en Oekraïne aanzienlijk groter dan in de derde en laatste golf (afgenomen na het referendum). Het vertrouwen in Oekraïne daalde in deze periode significant, waar het vertrouwen in Rusland in dezelfde periode juist significant steeg.

Ook voor het vertrouwen in de EU zien we een kleine maar significante daling van het vertrouwen in de laatste weken. Het vertrouwen in de Nederlandse regering en het Nederlandse parlement bleef daarentegen nagenoeg stabiel. De veranderingen duiden op een wijzigende publieke opinie tijdens de campagne. De grootte van de stijging in vertrouwen moeten we echter niet overdrijven. Zo bleef Rusland de minst vertrouwde politieke actor, en bleef de rangorde van de vijf actoren ongewijzigd. Het overgrote deel van de Nederlanders bleef Rusland en Oekraïne uitermate weinig vertrouwen. Toch hadden ook deze kleine verschuivingen wel degelijk invloed op de uitslag van het referendum (zie sectie 5.3).

Figuur 5.3 Evolutie vertrouwen tijdens de campagne

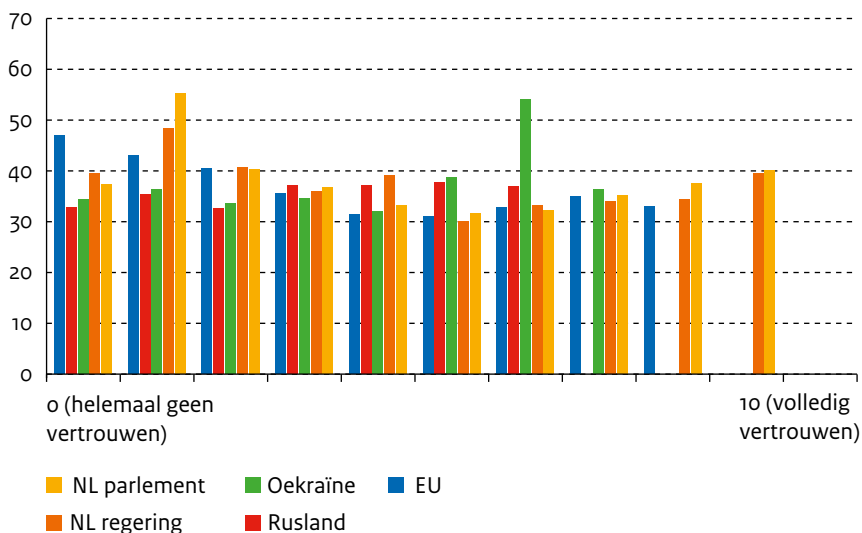

5.2 Vertrouwen heeft nauwelijks invloed op de opkomst

Het vertrouwen in de vijf politieke actoren heeft nauwelijks invloed gehad op het besluit van Nederlanders om een stem uit te brengen tijdens het referendum van woensdag 6 april. De vijf vertrouwensoordelen hebben een gezamenlijke verklaringskracht van nog geen 3% voor de opkomst bij het referendum.

Figuur 5.4 toont dat de opkomst gemiddeld iets hoger was onder Nederlanders die meer vertrouwen hebben in Rusland: Van kiezers met het minste vertrouwen in Rusland (score 0 tot 2) bracht 33% zijn of haar stem uit, van kiezers met een middelmatig vertrouwen in Rusland (score 5 of 6) 37%. Wat betreft het vertrouwen in de EU is de samenhang juist omgekeerd. Onder Nederlanders met het minste vertrouwen in de Europese Unie (score 0 tot 2) was de opkomst het hoogst (44%), onder kiezers met middelmatig vertrouwen (score 5 of 6) was die opkomst 32%, onder kiezers met relatief veel vertrouwen (score 7 tot 10) zat de opkomst daar wat tussenin (34%).

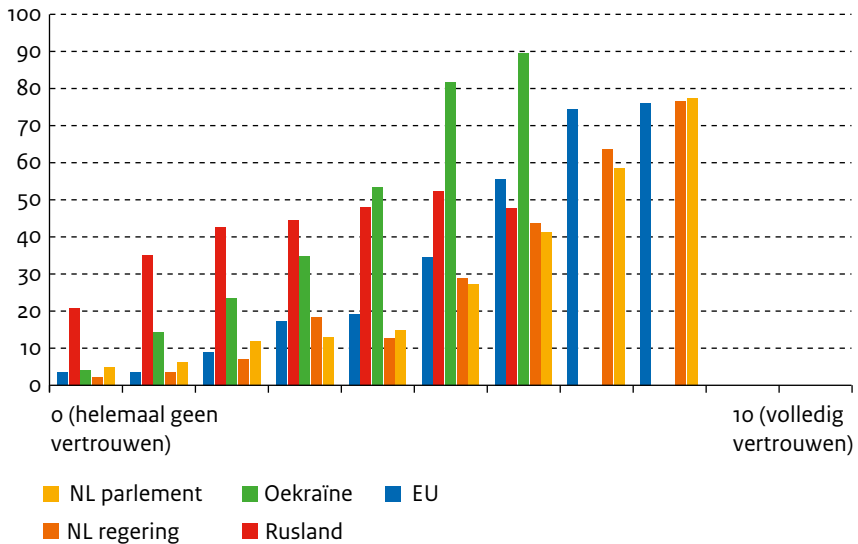
Figuur 5.4 Opkomst per waarde op de vijf vertrouwensvariabelen

5.3 Sterk verband tussen vertrouwen en stemkeus

Hoewel er nauwelijks een verband bestaat tussen vertrouwen en opkomst, bestaan er duidelijke, sterke verbanden tussen de vijf vertrouwensmaten en het stemgedrag. In statistische termen verklaren ze gezamenlijk 45% van de stemkeuze tijdens het referendum.

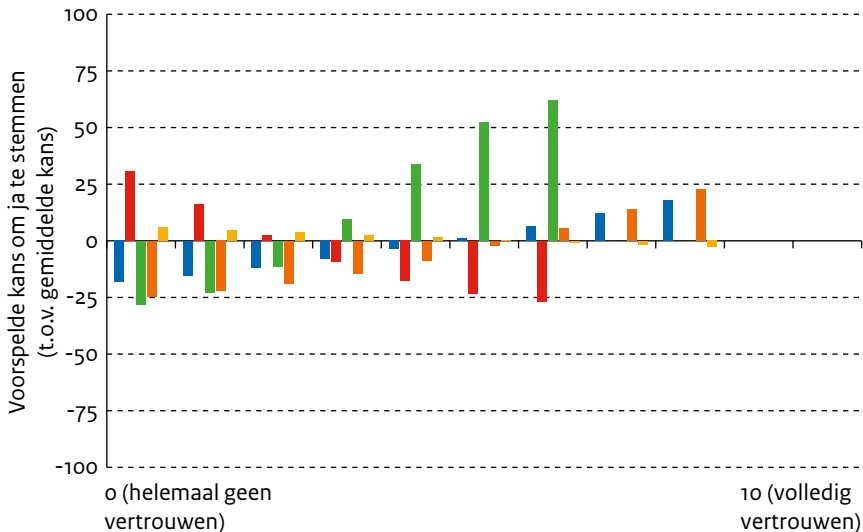
Figuur 5.5 Percentage ja-stemmers per waarde op de vijf vertrouwensvariabelen

Met name het vertrouwen in Oekraïne hangt sterk samen met die stemkeuze (zie figuur 5,5; zie ook analyse stemmotieven in hoofdstuk 1). Onder de kiezers die Oekraïne het meest wantrouwen, was het percentage ja-stemmers het laagst. Onder de relatief kleine groep kiezers met een diffuse, ambivalente of gematigde opvatting over Oekraïne (score 4 tot 6) stemde een meerderheid van kiezers voor de associatieovereenkomst. Kiezers die Oekraïne vertrouwen, waren er nauwelijks, zoals hierboven reeds werd beschreven.

Het vertrouwen in Rusland lijkt in figuur 5.5 nauwelijks samen te hangen met het stemgedrag. De bivariate grafiek werkt echter vertekend. Zodra we in een multivariate analyse rekening houden met de andere vertrouwensmaten, zien we een stevig, negatief verband tussen het vertrouwen in Rusland en een stem voor de associatieovereenkomst. Figuur 5.6 toont de uitkomsten van die nadere analyse, en beschrijft in hoeverre groepen kiezers boven- of benedengemiddeld vaak ja stemden. Kiezers die Rusland het sterkst wantrouwen stemden – ceteris paribus - heel vaak voor de associatieovereenkomst.

Figuur 5.6 Geïsoleerde effect van de vijf vertrouwensvariabelen op percentage ja-stemmers

Dat betekent nadrukkelijk niet dat een nee-stem moet worden begrepen als een stem voor Rusland of een ja-stem als een stem voor Oekraïne. We zagen immers al in Figuur 5.1 dat er nauwelijks Nederlanders zijn met een uitgesproken vertrouwen in elk van de beide landen. Op zijn best is een hoog vertrouwen in Oekraïne of Rusland dus niet hoger dan middelmatig, wat evengoed kan staan voor diffuus, ambivalent, of gematigd.

De samenhang tussen het vertrouwen in Rusland en de nee-stem betekent vooral dat kiezers die nee stemden bij het referendum minder geneigd waren om Rusland stevig te wantrouwen. Een gematigder of ambivalenter beeld over Rusland lijkt evenwel een vruchtbare voedingsbodem voor een nee-stem. Voor het vertrouwen in Oekraïne geldt juist het omgekeerde: een gematigd of ambivalent beeld over Oekraïne lijkt een voedingsbodem voor een ja-stem.

Tot slot zien we – zowel in de bivariate analyse in Figuur 5.5 als in de aanvullende multivariate analyse – dat Nederlanders met een hoog vertrouwen in de EU en de Nederlandse regering eerder geneigd waren om ja te stemmen dan Nederlanders met een laag vertrouwen. Deze verbanden zijn echter zwakker dan de vorige twee. Het gaat daarom te ver om de nee-stem primair te duiden als een uiting van wantrouwen tegen de EU of de

Nederlandse regering. Dat wantrouwen speelde weliswaar een rol, maar die rol was minder bepalend dan het vertrouwen in (achtereenvolgens) Oekraïne en Rusland.

Het stemgedrag houdt in nadere analyses niet alleen verband met het vertrouwensniveau in de laatste week, maar ook met de verandering in dat vertrouwen in de voorgaande weken. Hoewel veranderingen in deze periode relatief klein zijn (zie paragraaf 5.1 hierboven), blijkt een ja-stem vaker voor te komen onder kiezers die minder negatief oordeelden over Rusland en onder kiezers die juist negatiever oordeelden over Oekraïne en de Europese Unie. Mogelijk hebben de lichte verschuivingen in de vertrouwenscijfers gedurende de campagne invloed gehad op de uitslag.

Een definitieve toets van dergelijke effecten gedurende de campagne vergt echter een veel uitvoeriger analyse dan in dit rapport mogelijk is.

5.4 Conclusie

Dit hoofdstuk onderzocht in hoeverre kiezers vertrouwen hadden in nationale en internationale actoren. We keken ook in hoeverre dit verschilde tussen stemmers en thuisblijvers en tussen nee- en ja-stemmers.

De resultaten zijn duidelijk: er was bijzonder weinig vertrouwen in Oekraïne en Rusland. Het vertrouwen in de EU, de regering en het parlement is beduidend hoger. Tijdens de campagne steeg het vertrouwen in Rusland iets (al bleef het zeer laag) en daalde het vertrouwen in Oekraïne en de EU.

Heeft vertrouwen een impact gehad op de uitkomst van het referendum?

De impact op de opkomst lijkt uiterst beperkt, maar vertrouwen hangt wel samen met stemkeuze. Kiezers met een laag vertrouwen in Rusland stemden vaker ja, kiezers met een uitgesproken laag vertrouwen in Oekraïne vaker nee. Ook veranderingen in dat vertrouwen blijkt samen te hangen met het stemgedrag. Maar dat betekent nadrukkelijk niet dat een ja-stem moet worden geïnterpreteerd als een uiting van vertrouwen in Oekraïne, of een nee-stem als een uiting van vertrouwen in Rusland: kiezers met een hoog vertrouwen in één van beide landen waren er simpelweg nauwelijks.

Het stemgedrag bij het referendum hangt minder sterk samen met het vertrouwen in de EU, de regering en het parlement. Hoewel ook dat vertrouwen een belangrijke rol speelde, gaat het te ver om de nee-stem primair te interpreteren als een uiting van wantrouwen in de EU of de regering.

6. Rol van maatschappelijke onvrede bij referendum

Eefje Steenvoorden | Erasmus Universiteit Rotterdam

In dit hoofdstuk staat de rol van maatschappelijke onvrede bij het referendum centraal. Allereerst brengen we daartoe in beeld in welke mate er verschillen in maatschappelijke onvrede bestaan tussen mannen en vrouwen, jong en oud, laag- en hoogopgeleid, en politieke kleur. Vervolgens gaan we na in hoeverre voor-, tegen- en niet-stemmers bij het referendum verschillen in hun visie op de maatschappij en de politiek. Ten slotte analyseren we het belang van maatschappelijke onvrede bij het stemmen voor of tegen het referendum.

6.1 Sociale en politieke scheidslijnen in maatschappelijk onvrede

Hoe is het gesteld met de maatschappelijke onvrede in Nederland? Om daar inzicht in te geven, bespreken we de opvattingen van Nederlanders over de ontwikkeling van hun land, de economie, houdingen ten aanzien van immigratie en populisme. In tabel 6.1 zijn in de rij 'allen' de percentages weergegeven die 'hoog' scoren op deze zeven houdingen (bijvoorbeeld 5-10 op een schaal van 1-10). We zien dat ongeveer tweederde hoog scoort op maatschappelijk pessimisme, het sentiment dat de samenleving achteruitgaat en dat we daar weinig aan kunnen doen (Steenvoorden, 2016). Een iets kleinere meerderheid (54%) vindt immigratie meer een verrijking dan een ondermijning van onze cultuur, en een derde ziet de economie achteruit gaan (in tegenstelling tot vooruit of hetzelfde gebeven). Populisme, waarmee hier wordt bedoeld dat belangrijke beslissingen genomen moeten worden door het volk en niet door politici, wordt door 30% gesteund. Tabel 6.1 laat ook verschillen naar sekse, leeftijd en opleiding zien, waarbij vetgedrukte cijfers significante verschillen van het gemiddelde aangeven. Vrouwen blijken over het algemeen iets bezorgder dan mannen, al zijn de verschillen heel klein. Leeftijdsgroepen en opleidingsgroepen daarentegen verschillen aanzienlijk van elkaar. Zo blijken jongeren (18-34 jarigen) over het

algemeen positiever over de samenleving dan de 35-54 jarigen en 55-plussers in lijn met eerder onderzoek (Dekker & Steenvoorden 2008; Steenvoorden, 2016); ze zijn minder pessimistisch over de samenleving en de economie. De 55-plussers zijn de meest bezorgde leeftijdsgroep, vooral op maatschappelijk pessimisme scoren ze hoger dan gemiddeld, maar de verschillen met de 35-54 jarigen zijn vaak klein. In lijn met de al vaak geconstateerde opleidingskloof (Dekker et al., 2009; De Koster & Van der Waal, 2014) zien we ook hier dat de opleidingsgroepen erg verschillen in hun maatschappelijke en politieke houdingen. Laagopgeleiden zijn vaak pessimistisch over de samenleving en de economie en zien immigratie als ondermijning van de cultuur. De hoogopgeleiden vormen het andere uiterste, en zijn relatief optimistisch, vertrouwend en deze groep is het minste gecharmeerd van populistische opvattingen. De middelbaar opgeleiden nemen een tussenpositie in, waarbij ze veelal wel meer lijken op de laag- dan de hoogopgeleiden (Van der Waal et al., 2016).

Tabel 6.1 Maatschappelijke houdingen naar sekse, leeftijd en opleiding (% mee eens)

	Maatschappelijk pessimisme	Economische achteruitgang	Immigratie verrijkt cultuur	Populistische houding ^a
allen	65	32	54	31
vrouw	3	2	2	-1
leeftijd 18-34 jaar	-17	-10	5	-7
leeftijd 35-54 jaar	-5	-1	-1	1
leeftijd 55+ jaar	8	3	0	2
laagopgeleid	17	11	-12	9
middelbaar opgeleid	4	2	-2	3
hoogopgeleid	-18	-14	14	-11

Toelichting bij de tabel: eerste rij bevat het totale percentage, de cijfers op de daaropvolgende volgende rijen moeten gelezen worden als afwijkingen op dat totale percentage

^a De stelling luidde: 'De belangrijkste beslissingen moeten worden genomen door het volk en niet door politici'

In hoeverre vormt politieke voorkeur een scheidslijn in maatschappelijke opvattingen? Tabel 6.2 laat zien hoe ontevreden kiezers van verschillende politieke partijen zijn met de situatie in Nederland. Gezien de kleine aantallen respondenten per partij is hierbij niet gekeken naar significantie, en moeten de cijfers als een grove indicatie worden gezien. Desalniettemin is het duidelijk dat de maatschappijvisie sterk verschilt tussen groepen kiezers. De kiezers van VVD, D66, GroenLinks, PvdA en Christen Unie zijn het meest optimistisch over Nederland, terwijl de stemmers op de SP, PVV, 50Plus en niet-stemmers juist somber zijn over Nederland. Die kloof is op grote lijnen hetzelfde voor de economische situatie. Immigratie is ook een belangrijk twistpunt tussen kiezers; PVV'ers staan daarin lijnrecht tegenover kiezers van GroenLinks, SGP, PvdA en D66. Als het gaat om de invloed van het volk bij belangrijke beslissingen ten slotte, staan PVV'ers tegenover alle gevestigde partijen, met als tussengroep de aanhang van SP en 50Plus.

Tabel 6.2 Maatschappelijke houdingen naar politieke voorkeur (% mee eens)

	Maatschappelijk pessimisme	Economische achteruitgang	Immigratie verrijkt cultuur	Populistische houding ^a
allen	65	32	54	31
VVD	-23	-18	-2	-13
PvdA	-17	-16	26	-18
PVV	26	28	-39	33
SP	18	0	2	9
CDA	2	-1	8	-7
D66	-28	-18	21	-13
ChristenUnie	-19	-8	6	-13
SGP	18	-2	27	-9
GroenLinks	-18	-19	33	-15
PvdD	4	-1	6	2
50Plus	20	10	-4	16
Niet stemmen	20	9	-2	17

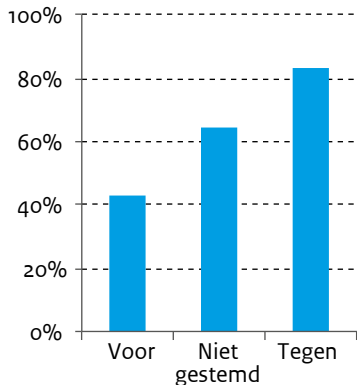
Toelichting bij de tabel: eerste rij bevat het totale percentage, de cijfers op de daaropvolgende volgende rijen moeten gelezen worden als afwijkingen op dat totale percentage

^a De stelling luidde: 'De belangrijkste beslissingen moeten worden genomen door het volk en niet door politici'

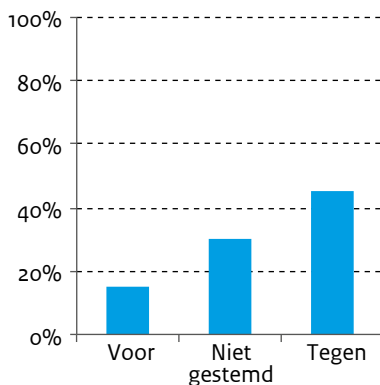
6.2 Maatschappelijke onvrede bij tegenstemmers en minder uitgesproken bij niet-stemmers

Nu we een beeld hebben van het maatschappelijke klimaat in Nederland, gaan we verder naar de kiezers en thuisblijvers bij het referendum over het associatieverdrag met de Oekraïne. Allereerst bekijken we de maatschappelijke houdingen van niet-stemmers, voorstemmers en tegenstemmers. Kunnen we deze groepen van elkaar onderscheiden in de manier waarop ze naar de samenleving kijken? Figuur 6.1 geeft het maatschappelijk pessimisme weer van voor-, tegen-, en niet-stemmers. We zien de overgrote meerderheid (84%) van de tegenstemmers maatschappelijk pessimistisch is, terwijl dat onder de voorstemmers een minderheid is (40%). De niet-stemmers zitten er met 30% tussenin en vormen een tussencategorie, die het minst uitgesproken is. En die constatering gaat ook op voor drie andere maatschappelijke en politieke houdingen die zijn weergegeven in figuur 6.2 tot en met 6.4. De niet-stemmers vormen telkens een midden groep, tussen de voor- en tegenstemmers in. Over de economie zijn deze groepen iets minder sterk verdeeld dan op andere terreinen; de tegenstemmers zijn met 45% somberder dan voorstemmers (15%). Immigratie vormt een belangrijke scheidslijn tussen voor- en tegenstemmers, met maar liefst 76% van de voorstemmers die immigratie een verrijking van onze cultuur vinden, terwijl van de tegenstemmers 36% die mening is toegedaan. De zogenaamde populistische houding (figuur 6.4), over de stem van het volk, vormt eveneens een duidelijk twistpunt tussen voor-(14%) en tegenstemmers (49%).

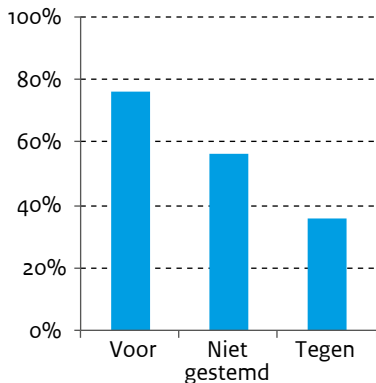
Figuur 6.1 Maatschappelijk pessimisme

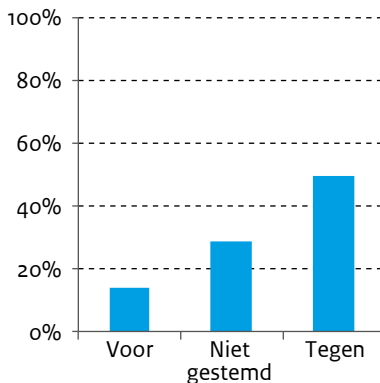
Figuur 6.2 Economische achteruitgang

Figuur 6.3 Immigratie verrijkt cultuur

Figuur 6.4 Populistische houding

6.3 Politieke partijvoorkeur van voorstemmers, tegenstemmers en niet-stemmers

Zowel gezien de sterke tegenstellingen in maatschappelijke opvattingen, als de partijsteun voor de voor- dan wel tegencampagne, is het te verwachten dat er verschillen zijn in nationale stemvoorkeur tussen voor-, tegen- en niet-stemmers. Tabel 6.3 toont de politieke voorkeur van de verschillende stemgroepen bij het referendum. Lege cellen duiden op erg

kleine aantallen respondenten (< 25), waardoor de onzekerheidsmarge van de percentages groot wordt en daarom niet is gerapporteerd. Aangezien dit bij de SGP in alle kolommen van tabel 6.1 het geval is, hebben we deze partij niet opgenomen in de tabel. We zien dat de voorstemmers bij het referendum kiezers zijn van vijf gevestigde politieke partijen: de VVD, de PvdA, het CDA, D66 en GroenLinks. De percentages voorstemmers die deze partijen steunt zijn van vergelijkbare grootte.

De meeste tegenstemmers zouden nu op de PVV (33%) of de SP (22%) stemmen. Aanzienlijk kleinere groepen tegenstemmers kiezen voor de VVD, het CDA en 50Plus. Opvallend is zowel dat de tegenstemmers in groten getale op de minst Europa gezinde partijen stemmen (PVV en SP), dat ze vaker op de (sterk) protestgerichte partijen stemmen (PVV, SP, 50Plus), maar ook dat de VVD en het CDA de enige gevestigde partijen zijn die duidelijke steun genieten onder deze groep.

Tabel 6.3 Nationale stemvoorkeur van voor-, tegen- en niet-stemmers (in %)

	Voorstemmers	Tegenstemmers	Niet-stemmers
VVD	13	12	14
PvdA	14		8
PVV		33	14
SP		22	11
CDA	19	7	9
D66	21		13
ChristenUnie			5
GroenLinks	17		6
PvdD			3
50Plus		7	3
Ik zou niet gaan stemmen			13

6.4 Beperkte rol van maatschappelijke onvrede bij referendum

Ten slotte komen we bij de vraag hoe belangrijk maatschappelijke onvrede was bij het bij de rol voor de keuze voor of tegen te stemmen. Door middel van multivariate analyses kunnen we vaststellen hoe groot de invloed is van maatschappijopvattingen in brede zin, en opvattingen over het referendum specifiek. Twee van zulke specifieke referendum-opvattingen zijn:

‘Het associatieakkoord helpt de omkoperij in Oekraïne tegen te gaan’ en ‘Het associatieakkoord leidt tot EU-lidmaatschap van Oekraïne’. We kunnen eurosceptis, hier gemeten als dat de Europese integratie te ver gegaan is, ook als een specifieke referendum houding beschouwen, aangezien dit issue een belangrijke rol kreeg gedurende de campagne. Bovendien kan worden verwacht dat het referendum is aangegrepen om het ongenoegen te uiten over de beperkte directe democratie (zie figuur 6.4 ‘populisme’). Als we invloed van de twee opvattingen over het associatieakkoord, de EU en populisme, de vier ‘kern referendumopvattingen’, dan vergelijken met de invloed van de overige houdingen van maatschappelijke onvrede dan kunnen we twee conclusies trekken. Enerzijds waren de vier kern referendumopvattingen duidelijk belangrijkere factoren bij een keuze voor het voor- of tegenkamp dan brede maatschappelijke onvrede. Vooral de opvattingen over het associatieakkoord waren bepalend (zie ook hoofdstuk 1 en 3).

Anderzijds zien we dat drie algemene houdingen – maatschappelijk pessimisme, politiek vertrouwen, en standpunt over immigratie – deels dezelfde variantie verklaren als de vier ‘referendum’ opvattingen in een model waarin we de voor- of tegenstem multivariaat verklaren. Dit betekent dat de bredere maatschappelijke onvrede, zoals die over de richting van de samenleving, de politiek, en immigratie, worden geprojecteerd op specifieke houdingen ten aanzien van het referendum. De opvattingen over het associatieakkoord waren dus het meest bepalend, maar die waren deels ingegeven door de bredere maatschappelijke en politieke visie van kiezers.

6.5 Conclusies

Maatschappelijke onvrede is geen minderheidsstandpunt, grote groepen burgers zijn pessimistisch over de samenleving en zien immigratie als een ondermijning van de Nederlandse cultuur. Jongeren (18-34 jaar) zijn over het algemeen wat positiever ingesteld dan oudere generaties, maar de grootste

verschillen zien we tussen opleidingsgroepen. Maatschappelijke onvrede is veel groter onder laagopgeleiden dan onder hoogopgeleiden. Ook tussen kiezers van politieke partijen zien we grote verschillen in maatschappelijke onvrede, welke het grootste is bij de kiezers PVV, SP en 50Plus, en het kleinste bij de achterban van VVD, D66, GroenLinks, PvdA en de Christen Unie.

De mensen die bij het referendum naar de stembus gingen, zijn de meest optimistische en meest pessimistische burgers. De voorstemmers zijn het meest positief over de maatschappelijke en politieke situatie en de tegenstemmers het meest negatief, en de thuisblijvers vormen een minder uitgesproken tussengroep. Als we kijken naar de rol van maatschappelijke onvrede bij het referendum, valt op dat standpunten over het associatieakkoord de belangrijkste redenen waren om voor dan wel tegen te stemmen. Deze houdingen lijken echter deels ingegeven door bredere maatschappelijke onvrede, welke daarmee als één van de achterliggende oorzaken kan worden gezien van de keuze om voor- of tegen te stemmen.

Onderzoeksverantwoording

Kristof Jacobs | Radboud Universiteit, Nijmegen

Hoe kwam de vragenlijst tot stand?

In januari 2016 werd besloten om een kiezersonderzoek uit te voeren naar aanleiding van het referendum over het associatie-akkoord tussen de EU en Oekraïne. In eerste instantie werd een zestal onderwerpen ('clusters') geïdentificeerd tijdens een gesprek van de projectleider met vertegenwoordigers van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Deze zes clusters vormen ook de ruggengraat (en de hoofdstukken) van dit rapport. Er werd besloten om ook tijdens de campagne twee korte surveys uit te zetten om veranderingen tijdens de campagne te kunnen onderzoeken (deze werden gebruikt in hoofdstuk 4 en 5). In het volgende stadium werden vragen uitgewerkt door een team van onderzoekers verbonden aan het SKON, met name Kristof Jacobs, Wouter van der Brug, Henk van der Kolk en Tom van der Meer. Voor het survey dat werd gehouden na het referendum werden ook vraagformuleringen gesuggereerd door Koen van der Krieken, Joost van den Akker, Eefje Steenvoorden, Alex Lehr, Andrej Zaslove en Agnes Akkerman. Tot slot werden ook vraagformuleringen over houdingen ten aanzien van het associatie-akkoord, Rusland en de EU geïnspireerd door de enquêtes van I&O research (en met name het werk van Peter Kanne, Laurens Klein Kranenburg en Martin Rosema). In overleg met CentERdata zijn de vragen waar nodig aangepast om ze voor alle respondenten toegankelijk en gemakkelijk beantwoordbaar te maken.

De bedoeling van dit project was om een dataset te bieden die verankerd is in nationaal en internationaal onderzoek. Daarmee willen we de gelegenheid bieden om (1) een benchmark te stellen voor onderzoek naar eventuele toekomstige Nederlandse referenda en (2) om internationale vergelijking mogelijk te maken. Kortom, met deze dataset willen we ook referendumonderzoek door Nederlandse Bestuurskundigen, Politicologen en andere wetenschappers faciliteren. De data en codeboeken zijn vrij beschikbaar.

Hoe zijn de data van het NRO 2016 verzameld?

Er is gebruik gemaakt van het LISS-panel van CentERdata. 'LISS' staat voor Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen. Dit panel is gebaseerd op een random sample op basis van het bevolkingsregister (waarbij gezinnen zonder computer een computer kregen om deel te nemen). Het LISS-panel heeft bovendien als bijkomend voordeel dat de data kunnen gekoppeld worden aan eerdere onderzoeken die van het panel gebruik gemaakt hebben. In het LISS panel zitten mensen uit alle lagen van de Nederlandse bevolking. Zij vullen via internet vragenlijsten in en werken zo mee aan wetenschappelijke onderzoeken. Panelleden krijgen daarvoor betaald. CentERdata en het Centraal Bureau voor de Statistiek selecteren de leden voor het LISS panel. Deelnemers kunnen zich dus niet zelf aanmelden voor deelname aan het LISS panel. Omdat het NRO 2016 ingebed is in het langlopende LISS-panel, zijn er nadrukkelijke waarborgen voor de anonimiteit van de respondenten. Gegevens zijn niet te herleiden naar individuele burgers. Meer informatie over het LISS panel kan worden gevonden op www.lissdata.nl.

Wat is de kwaliteit van de data?

Het LISS/bestand is gebaseerd op een random steekproef, maar lang niet iedereen die benaderd wordt doet mee aan een onderzoek. Het is moeilijk aan te geven wat het responsepercentage van de selectie is. Omdat het een panelonderzoek is, haken sommige mensen na een tijdje af. CentERdata selecteert daarop in samenwerking met het CBS nieuwe respondenten. Door te monitoren of gegevens uit het panel overeenkomen met bekende populatiegegevens, houdt CentERdata in de gaten of het bestand 'representatief' blijft. Het onderzoek dat in deze publicatie wordt gepresenteerd is gebaseerd op een steekproef uit de populatie LISS panelleden van 18 jaar en ouder. De respons van dit deel van het onderzoek is wel gemakkelijk weer te geven.

Zoals gezegd bestaat het Nationaal Referendumonderzoek uit drie golven survey-onderzoek. De respons per golf ziet er als volgt uit:

	Meting 1: Korte vragenlijst (2e week maart)	Meting 2: Korte vragenlijst (laatste week maart)	Meting 3: Lange vragenlijst (7-26 april)
Selectie aantal huishoudens	3264 (100%)	2796 (100%)	2922 (100%)
Non-respons	842 (25,8%)	456 (16,3%)	397 (13,6%)
Respons	2422 (74,2%)	2340 (83,7%)	2525 (86,4%)
Incompleet	16 (0,5%)	14 (0,5%)	23 (0,9%)
Compleet	2406 (73,7%)	2326 (83,2%)	2502 (85,5%)

Belangrijke aandachtspunten bij gebruik en interpretatie van de data

Elk steekproefonderzoek heeft zijn beperkingen, vandaar enkele noodzakelijke kanttekeningen.

- Het gaat om een steekproef en niet om de hele Nederlandse populatie. De percentages die hier genoemd worden moeten dus geïnterpreteerd worden met een betrouwbaarheidsmarge (doorgaans van +/-2%). Lees de cijfers dus niet als exacte percentages.
- Zoals bij elk kiezersonderzoek (en bij elke peiling) is het aantal stemmers oververtegenwoordigd. Dit heeft minstens twee oorzaken:
  - Zogenaamde (selectieve) non-respons (niet iedereen die uitgenodigd werd om deel te nemen, vulde de enquête in)
  - Wellicht hebben we ook te maken met een survey-effect (2/3 van de deelnemers werd meermaals bevestigd en werd daardoor mogelijk tijdens de campagne geattendeerd op het referendum).
 Het voordeel van deze oververtegenwoordiging van stemmers ten opzichte van de thuisblijvers is dat we hierdoor wel genoeg respondenten hebben om inzicht te krijgen in de stemmotieven van de vrij kleine groep voor-stemmers.
- Naast de afwijking zijn met name twee socio-demografische groepen over- dan wel ondervertegenwoordigd. Het gaat hierbij om gekende groepen. De groep 65+'ers is ietwat oververtegenwoordigd en de groep laagopgeleide jongeren is ondervertegenwoordigd. Dit heeft te maken met

het panel zelf: hoewel het LISS-panel in grote lijnen representatief is, zijn er vertekeningen met vooral deze twee groepen. Deze originele vertekening wordt vergroot door selectieve non-respons: 65+'ers waren ook meer geneigd om de vragenlijst in te vullen, laagopgeleide jongeren net minder. Voor de belangrijkste bevindingen zijn daarom ook controlemetingen uitgevoerd met wegingsfactoren voor leeftijd en opleidingsniveau.

Weging van de data ten behoeve van deze publicatie

Zoals eerder aangegeven is er gebruik gemaakt van weging. Bij de gerapporteerde beschrijvende statistieken over de opkomst en de uitslag is een *weging* toegepast ter correctie van het aantal stemmers. Deze weging corrigeert overigens ook deels de socio-demografische vertekening. Gegeven het onderwerp (de uitkomst van het referendum) is ervoor gekozen een weging toe te passen op basis van de uitkomst. Deze weging wijkt daarmee ook niet af van de weging die de meeste andere onderzoeken en peilingen over het referendum hebben toegepast in hun rapportage. Als extra controle hebben we de bevindingen die gerapporteerd worden onder het kopje 'Belangrijkste bevindingen' ook gecontroleerd met wegingsfactoren voor leeftijd en opleiding in plaats van een weging op basis van de uitkomst. Al met al denken we dat de gerapporteerde gegevens vanwege zowel de hoge kwaliteit van de steekproef als door het gebruik van de weefactoren een goede weergave vormen van hetgeen er leeft onder de Nederlandse bevolking.

Literatuur

- Altman, D. (2011). *Direct democracy worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dekker, P., Van der Meer, T., Schyns, P., & Steenvoorden, E. (2009). *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., & Steenvoorden, E. (2008). *COB kwartaalbericht 2008|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Elgot, J. (2016) Young remain voters came out in force, but were outgunned. <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/24/young-remain-voters-came-out-in-force-but-were-outgunned>. Laatst bezocht op 13 oktober 2016.
- Heck, W. (2016) Oekraïne kan ons niets schelen. <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/03/31/oekraïne-kan-ons-niets-schelen-1606419-a969298>, laatst bezocht op 25 september 2016.
- De Koster, W. & J. van der Waal. (2014). Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden te verklaren? Pp. 165-190 In: *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Mark Bovens, Paul Dekker, and Will Tiemijer (eds.). Den Haag: SCP and WRR.
- Qvortrup, M. (2014). *Referendums around the World. The continued growth of direct democracy*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Steenvoorden, E. (2016). *Societal Pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Van der Meer, T. (2016) Minder stembureaus, lagere opkomst. Rechtbank trapt in politicologische blufpoker Baudets Forum. <http://stukroodvlees.nl/minder-stembureaus-lagere-opkomst-rechtbank-trapt-in-politicologische-blufpoker-baudets-burgerforum/>, laatst bezocht op 30 september 2016.
- Van der Waal, Jeroen, Willem de Koster & Jochem van Noord. (2016). 'Het onbehagen van de middengroepen in Nederland tussen 1970 en 2012.' In: *Middenklasse(n) onder druk?*, red.: Godfried Engbersen, Monique Kremer & Erik Schrijvers. Den Haag: SCP en WRR.

Eindnoten

- ¹ Zo blijkt ook uit een χ^2 -test waarbij de samenhang werd getoetst tussen het geslacht van de kiezer en of deze gestemd heeft of niet ($p = 0.008$).
- ² $P = 0.471$ en daarmee beduidend hoger dan de gangbare grenswaarde van $0,05$.
- ³ $P = 0.000$.
- ⁴ Dit verschil is ook significant, zo blijkt een Kruskal-Wallis test (op voor of tegen gestemd): $P = 0.001$. Minstens een groep verschilt dus van minstens een andere groep.
- ⁵ Mogelijk is dit te wijten aan de opkomsthempel en strategisch thuisblijven. Haast alle kiezers met een universitaire diploma waren op de hoogte van het bestaan van de opkomsthempel ($93,4\%$). Hierbij moet wel vermeld worden dat het bestaan van de hempel sowieso breed bekend was: $83,1\%$ van de kiezers was hiervan op de hoogte. Daarnaast is het percentage kiezers dat geloofde dat de werkelijke uitslag rond de 30% zou liggen in deze categorie het hoogst: $26,9\%$. Langs de andere kant geven slechts relatief weinig kiezers aan dat ze strategisch zijn thuisgebleven, zie ook hoofdstuk 3 voor een uitgebreide analyse van de opkomst. Het is echter niet onlogisch om te denken dat deze thuisblijvers zich vooral in deze categorie bevinden.
- ⁶ Zo blijkt een Kruskal en Wallis test (op 'voor of tegen gestemd'): $P = 0.000$.
- ⁷ Over alle belangrijke mogelijke redenen zijn overigens ook gesloten vragen gesteld.
- ⁸ De percentages verwijzen telkens naar de hele categorie. Dus bv. $37,7\%$ in tabel 1.4 moet men lezen als $37,7\%$ van de voor-stemmers.
- ⁹ Om er enkele te noemen: 'mijn broer adviseerde me voor te stemmen', 'Jelle Brandt Corstius overtuigde me', 'het bezoek van Christelijke Oekraïners'.
- ¹⁰ Wanneer we wegen op leeftijd en opleiding in plaats van de uitkomst, wordt dit percentage hoger, respectievelijk $38,5\%$ en $37,0\%$. Dit heeft te maken met het feit dat ouderen minder geïnteresseerd waren in het akkoord (zij waren oververtegenwoordigd) en het feit dat lager opgeleiden (die na weging meer gewicht kregen) iets meer geïnteresseerd waren in het akkoord.
- ¹¹ De correlatie tussen beide variabelen is $0,473$, en is significant op $p < 0,01$.
- ¹² Hoewel ook het eerder behandelde argument dat het akkoord de corruptie in Oekraïne niet helpt te bestrijden een rol speelt (cf. hoofdstuk 1).
- ¹³ De Spearman rangorde-correlatiecoëfficiënt is $0,585$, significant op $p < 0,001$.
- ¹⁴ Sommige burgers zijn overigens wel expliciet en geven bv. letterlijk aan dat de regering het verdrag niet moet ratificeren.
- ¹⁵ Die hempel was in eerste instantie niet opgenomen in het wetsvoorstel. In de brief van de Tweede Kamerleden Fokke, Voortman en Schouw, Den Haag, 10 april 2014 staat nog: 'Gezien het adviserend karakter van die wet waren de initiatiefnemers van mening dat er

niet in een opkomstdrempel voorzien hoefde te worden'. Na kritiek van de PvdA fractie in de Eerste Kamer werd een regel over de drempel toegevoegd.

- ¹⁶ In een artikel in Economisch Statistische Berichten (ESB) van woensdag 14 november 2007 staat dat het effect van het aantal stembureaus per inwoner statistisch significant, maar niet groot is: bij een verdubbeling van het aantal stembureaus stijgt de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen met zo'n vijf procentpunt, bij de Tweede Kamerverkiezingen met zo'n twee procentpunt. Zie verder het stuk van Tom van der Meer (2016) op Stuk Rood Vlees die enkele internationale onderzoeken aanhaalt.
- ¹⁷ Minder dan 2 % van de stemmers noemde problemen (15 respondenten). Daarvan noemden er 10 problemen met de onduidelijke plaats van het stembureau omdat het zich op een andere plaats bevond dan gebruikelijk. Dit is precies één van de punten die uit onderzoek naar voren is gekomen. Het gaat niet zozeer om het aantal stembureaus, maar onduidelijkheid over de plaats waar ze zich bevinden.
- ¹⁸ De eerlijkheid gebiedt echter te zeggen dat de vraag naderhand gesteld werd en mensen hun antwoorden dus wellicht hebben bijgesteld. Opvallend is verder dat ook sommige mensen die de opkomstdrempel niet kenden vooral wel een inschatting hadden gemaakt van de verwachte opkomst.
- ¹⁹ Dat neemt niet weg dat enkele respondenten die zeggen dat ze al verwachtten dat de opkomst boven de 30% zou komen zeggen om strategische redenen niet gestemd te hebben.
- ²⁰ We beperken ons hier tot de vraag of men in 2012 bij de Tweede Kamerverkiezingen heeft gestemd. In 2012 is de panelleden vlak na de verkiezingen onder andere gevraagd of ze gestemd hadden bij die verkiezingen. Die vraag is daarna in het panel nog een paar keer gesteld en dan blijkt dat mensen langzamerhand vergeten of ze nu wel of niet gestemd hebben. We zijn echter genoodzaakt ook van deze latere vragen gebruik te maken, omdat het panel deels is vernieuwd en dus niet aan ieder in 2012 is gevraagd of ze toen wel of niet hebben gestemd. We hebben zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de vraag die het kortst na de verkiezingen in 2012 is gesteld.
- ²¹ Zie bijvoorbeeld <http://stukroodvlees.nl/brexit-en-nexit-clash-generations/>
- ²² Bij de variabelen leeftijd, geslacht, opleiding en opvattingen zijn we eerst nagegaan welke factoren bivariaat samenhangen met wel of niet gaan stemmen. Dit is besproken in de hoofdtekst. Van de variabelen die samenhangen met de keuze om wel of niet te gaan stemmen is vervolgens een logistische regressie uitgevoerd.
- ²³ De verschillen tussen mannen en vrouwen verdwijnen als we in een multivariate analyse ook rekening houden met leeftijd en opvattingen over het associatieakkoord.
- ²⁴ Schaal van 1 tot 5; 1 = helemaal oneens, 5 = helemaal mee eens.
- ²⁵ Deze term werd letterlijk gebruikt in de vragenlijst op advies van CentERdata om de vragenlijst zo toegankelijk mogelijk te maken.

- ²⁶ Schaal van 1 tot 5; 1 = helemaal oneens, 5 = helemaal mee eens. Scores 1 tot 2 en 4 tot 5 werden samengevoegd voor de berekening van de percentages.
- ²⁷ Zo blijkt uit de resultaten van een t-toets, met een p-waarde van 0.01.
- ²⁸ Dit keer met een p-waarde van 0.00.
- ²⁹ Schaal van 1 tot 5; 1 = helemaal oneens, 5 = helemaal mee eens. Scores 1 tot 2 en 4 tot 5 werden samengevoegd voor de berekening van de percentages.
- ³⁰ Zo blijkt uit een *One-Way Anovatoets*, waarbij de p-waarde ruim onder de grenswaarde van 0.05 valt. Ook naar opleidingsniveau zien we significante verschillen. Hierbij zijn de verschillen in mening over moddergooien echter vrij klein en is er geen duidelijke andere trend te zien onder hoog- of laagopgeleiden. Uit de Pearsons Chi-kwadraat toets blijkt dat het verschil over dit standpunt tussen mannen en vrouwen niet significant is ($p = 0.12$),
- ³¹ Uit de Pearsons Chi-kwadraat toets blijkt dat de verschillen tussen de leeftijdscategorieën significant zijn ($p < 0.01$) voor televisie, krant, websites en sociale media, maar niet voor radio ($p = 0.33$).
- ³² Uit de Pearsons Chi-kwadraat toets blijkt dat de verschillen tussen mannen en vrouwen significant zijn ($p < 0.01$) voor televisie, krant, radio en websites, maar niet voor sociale media ($p = 0.82$).
- ³³ Een *One-Way Anovatoets* wijst uit dat er geen significante verschillen zijn in waardering tussen de verschillende opleidingsniveaus bij burgercomité EU ($p = 0.07$), maar wel bij het Forum van de Democratie ($p = 0.01$) en GeenPeil ($p = 0.00$). Tussen leeftijdscategorieën is enkel een verschil te zien bij GeenPeil, zij worden over het algemeen meer gewaardeerd door jongeren dan ouderen ($p = 0.00$),
- ³⁴ Een *One-Way Anovatoets* wijst uit dat er geen significante verschillen zijn in waardering tussen de verschillende opleidingsniveaus Stem voor Nederland ($p = 0.14$).

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het onderzoek berust bij de auteurs. De inhoud vormt niet per definitie een weergave van het standpunt van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.